

UDK 93/.99

YU ISSN 0351—451 X

Универзитет »Буро Пуцар Стари« Бањалука

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ У БАЊАЛУЦИ

ИСТОРИЈСКИ ЗБОРНИК

ГОДИНА VII

БРОЈ 7

БАЊАЛУКА 1986.

Др Ибрахим Тепић, доцент
Филозофски факултет у Сарајеву, Рачког 1

ПОКРЕТИ СЕЉАКА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ И ПОСАВИНИ КРАЈЕМ ШЕСТЕ И ПОЧЕТКОМ СЕДМЕ ДЕЦЕНИЈЕ XIX ВИЈЕКА У СВЈЕТАУ РУСКЕ ГРАБЕ

Устанак у Босанској крајини и Посавини био је предмет разматрања у историографији. Студија Васиља Поповића о аграрном питању у Босни у контексту покушаја реформисања Османског Царства још увијек је непревазиђена мада је од њене појаве прошло више од три и по деценије.¹ У њој је аутор, између осталог, обрадио покрет сељаштва у Босанској крајини и Посавини на основу домаће, њемачке и француске грабе. Значајна допуна том дјелу је расправа В. Н. Кондратјеве посвећена питању предуслова устанка 1858. године.² Резултатима ове њене расправе користили су се аутори Историје Југославије публиковане у Москви у издању АН СССР.³ Појединостима, посебно оним из области ван-економског притиска на сељаштво, ауторка се вратила у својој монографији о аграрним односима.⁴

Имајући у виду да су у основи резултати истраживања В. Н. Кондратјеве довољно познати нашој научној јавности и да се они у суштини не разликују од резултата до којих је дошао Васиљ Поповић, ми ћемо се задржати само на неким, према нашем мишљењу, значајнијим догађајима везаним за иступ сељака у западној и сјеверној Босни користећи расположиву грабу из Архива спољне политике Русије у Москви и податке црпљене из оновремене руске штампе, прије свега дневног листа »Санкт Петербургские ведомости«, који нису до сада били предмет интересовања истраживача.

Са тешким социјално-економским и политичким стањем хришћанског становништва у Босни руске званичне власти су се упо-

¹ Васиљ Поповић, Аграрно питање у Босни и турски нeredи за време реформног режима Абдул-Мецида (1839—1861) Београд 1949, 221—250, 251—271.

² В. Н. Кондратјева, К вопросу о предпосылках восстания 1858 года в Боснийской Крайине и Посавине, Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. XVIII, Москва 1959, 157—190.

³ История Югославии, т. I, Москва 1963, 606.

⁴ В. Н. Кондратјева, Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60 — 70-е годы XIX в), Москва 1971.

знале прије доласка конзула Гиљфердинга.⁵ Чим се он приближио мјесту свог службовања била му је уручена жалба хришћана козарачке нахије посредством генералног конзула у Београду Милошевича.⁶ Жалба босанских хришћана настала 30. X 1856. такођер је била стигла на своје одредиште.⁷ Међутим, након доласка у Сарајево Гиљфердинг се није одмах заинтересовао за ове крајеве, иако му је било познато да су се хришћани сјевероисточне Босне обратили султану Абдул Мециду жалбом на постојеће аграрне односе, посебно на убирање трећине и закупљених државних прихода,⁸ а чиме је био отворен један дуготрајни процес покушаја сељака да натјера османске власти да рационалније уреде односе између непосредних обрађивача с једне, и власника земље, закупника и државе, с друге стране. Међутим, чим је прикупио податке о стању у којем се налази хришћанско становништво, Гиљфердинг је извијестио Е. П. Ковалевског о значају овог питања и обећао да ће о томе редовно извјештавати.⁹ Први опширан извјештај о карактеристикама аграра и стању пореске политике Гиљфердинг је упутио А. П. Бутењеву 3/15. јула 1857. године. Тешко стање хришћана у западној Босни регистровао је и секретар А. С. Јонин, који је замјењивао Гиљфердинга док је овај путовао по Босни. О томе је обавијестио Е. П. Ковалевског у извјештају од 29. јула (10. августа) 1857.¹⁰ Он је већ тада примијетио да су становници сјеверозападне Босне узнемирени и да може доћи до отвореног сукоба са османским властима. Основна оцјена која се провлачи кроз ове извјештаје била је да османске власти ништа не чине на побољшању положаја хришћана а да од провођења у праксу одредаба Хатихумајуна нема ништа, тако да он остаје мртво слово на папиру. Руски амбасадор у Цариграду А. П. Бутењев је крајем љета већ реаговао на извјештаје из Босне и једном депешом извијестио Министарство иностраних послова да је примио наређење цара да интервенише код централних власти у Цариграду ради побољшања положаја хришћана у Босни. Бутењев пише да су Гиљфердингови извјештаји о овом питању изазвали његову пажњу и да ће он првом приликом о томе »поразговарати конфиденцијално са султановим министрима«.¹¹

О отвореним сукобима сељака са турским властима извијестио је А. Ф. Гиљфердинг Е. П. Ковалевског у извјештају од 21. септембра 1857. године. Конзул је дао цијелу предисторију сукоба сакупљача закупљене десетине и сељака, те жалбе сељака валији

⁵ Архив внешней политики России Москва (АВПР), Главный архив (ГА) У—А 2, 1850, дело (д.) 794, Копия обращения боснийских христин к султану; АВПР, ГА У—А2, 1854, д. 605, Обращение боснийских христиан к российскому императору Николаю I, 17 декабря 1854, л. 9—15.

⁶ АВПР, ф. СПб ГА У—А2, 1857, д. 799, л. 4—5.

⁷ АВПР, ГА У—А2, 1857, д. 799, л. 12—14.

⁸ АВПР, Посольство в константинополе (ПК), 1857 д. 2321, л. 20—25.

⁹ АВПР, ГА У—А2, 1857, д. 799, л. 34.

¹⁰ АВПР, ГА У—А2, 1857, д. 799, л. 84—91.

¹¹ АВПР, ГА У—А2, 1857, д. 525, л. 105.

у Сарајеву. Тада су депутати из сјевероисточне и западне Босне доказали да су закупници десетине у ствари убрали више него што је то постојећим прописима било дозвољено. Када је валија увидио да би отворено одбијање жалби било веома штетно за турску власт, одлучио се да закупницима нареди да се сељацима врати узети вишак производа.¹² Закупници су тада почели да враћају новац оним људима од којих су узели више него што је било дозвољено. Међутим, сељаци су се ускоро увјерили да се ради о незнатном попуштању, те су своје захтјеве проширили на укидање или олакшање трећине од житарица и половине од сијена, као и укидање недавно уведене војнице. Иако је сматрао да су кметови прешли границе законом дозвољених жалби, Гилфердинг је цијенио да су сељачки захтјеви оправдани ако се узме у обзир њихова економска угроженост. Он овом додаје и аустријску пропаганду међу босанским сељацима, којом се у сјеверној Босни подгријава мржња према турској власти, а сељаци се упућују на покровитељство хабзбуршког суверена. Врхунац незадовољства десио се у Тузли када је група незадовољних људи у меџлису поставила питање зашто босански сељак — хришћанин мора да живи горе од сељака у сусједној Србији, захтјевајући увођење пореског система као што је у Кнежевини, пријетећи да ће у противном отићи у »њемачку земљу«. Резултат таквог наступа било је хапшење 12 кнезова, што је маси од 300 људи послужило као мотив да крене тузланском кајмакаму и да пријетећи захтјева пуштање кнезова на слободу. Сељаци цијелог тузланског подручја су устали и захтјевали од турских власти поновно увођење обавеза које су постојале прије 1848. године, по којим је кмет био обавезан да аги даје само деветину жетве. У исто вријеме од власти је захтјевано да се умање накнадно уведене обавезе према држави. У многим мјестима народ је протјерао сакупљаче државних прихода. Покушај да чланови сарајевског меџлиса изађу на терен и умире побуњене сељаке није успио. У неким мјестима ови посланици су наишли на пријетње сељака.¹³

Тузлански догађаји, према писању истог извјештача, изузетно су забринули валију. Он се прво оријентисао да елиминира аустријски утицај, те је неке поданике сусједне монархије чак протјерао из Босне. Када није помогло то као ни слање специјалне комисије одлучио се да у те крајеве пошаље војску са задатком да немире угуши силом. Овакве методе конзул није одобравао сматрајући да ће валија таквим поступком изазвати отворен уста-

¹² Почетком 1857. у Сарајеву је одржано засједање меџлиса на којем је рјешавано питање жалби кметова на закупнике. Један од највећих закупника Мујага Пазарац био је осуђен да кметовима врати 50.000 пјастера »за насиља и за то што су његови сакупљачи идући по терену бесплатно јели и пили код сељака« (АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Цчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево 18 марта 1858, л. 120).

¹³ АВПР, ПК, 1857, д. 2321, А. Ф. Гилфердинг — Е. П. Ковалевскому, Сарајево, 21 септембра 1857, л. 72—75.

нак. Он је већ тада располагао податком да је командант коњичког одреда из тузланског краја у Сарајево довео око 90 људи за које је сматрао да су главни зачетници нереда. Ухапшени су требали да буду задржани до доласка паше и његовог разматрања овог питања. Гиљфердинг је процијенио да су турске власти у тузланском случају наступиле опрезно јер су настојале да не изазову реаковање и интервенцију Аустрије.¹⁴ Зато је валија од зворничког митрополита и епископа захтијевао да добу у Сарајево и да се обрате сеоском свештенству како би ови утицали на умирење духова међу сељаштвом.¹⁵ У исто вријеме позвао је тузланског кајмакама да му реферише о стању у њему на управу повјереном крају. Да би отклонио аустријски утицај и стекао увид у стање на терену, валија је намјеравао да пропутује дуж цијеле сјеверне границе Босне све до Бихаћа. Са њим је намјеравао путовати и енглески конзул.¹⁶

Занимљива је и ситуација у којој се нашао руски конзулат у Сарајеву. Конзул је оцијенио да је поводом ових догађаја његов положај веома деликатан. Он га је назвао »чисто погубним«. Наиме, он није могао отворено подржати иступ хришћана тузланског краја, које су турске власти већ назвале бунтовницима. Управо зато Гиљфердинг није смио реаговати на пашину одлуку да у тај регион упуту војску. »Ми можемо само убјеђивати пашу да обрати пажњу да хришћани при садашњем закону о дажбинама стварно нису у стању да живе,« пише конзул.¹⁷

Гиљфердингова информација о тузланским догађајима дошла је, може се рећи, и за далеку Русију доста касно. Покрет сељака је почео још у прољеће 1857. године и имао своју дужу историју,¹⁸ а једна његова фаза резултирала је жалбом преданом на име султана с почетка маја 1857. Још је у јуну лист »Санкт-петербургские ведомости« публиковао чланак из »Норда« да се у Тузли сакупило 4.000 сељака који су захтијевали умањење пореза и ликвидацију злоупотреба у администрацији. Сељаци су, према овој вијести, тражили провођење у праксу одредаба Хатихумајуна. Дописник је изражавао сумњу према могућности провођења тог акта из простог разлога што турске власти не повјеравају власт хришћанским чиновницима. Специјална у те крајеве упућена комисија вратила се у Сарајево без резултата. Везир је затим на терен упутуо другу комисију, али са одредом од 400 коњаника који су требали да »силом растјерају шаку незадовољника«. Та мјера, према овом допису, није донијела никакве резултате, него напротив, изазвала отпор народа »који захтијева утврђивање комисије (састављене) од турских чиновника и европских конзула да би изложили своја

¹⁴ Исто, I, 76.

¹⁵ Исто; Усп. Санкт—Петербургские ведомости, № 256, 24 ноября 1857, стр. 1332.

¹⁶ АВПР, ГА У—А2, 1857, д. 525, л. 76.

¹⁷ Исто, I, 78.

¹⁸ В. Поповић, Аграрно питање у Босни . . . , 166—183.

страдања и незадовољства. Због тога је народ хтио да у Цариград упути једну своју депутацију ради добијања сатисфакције законским путем. Дописник је примијетио да је ситуација у Босни веома тешка: завладала је несигурност, трговина доведена у питање, а комуницирање са пограничним провинцијама веома отежано.¹⁹ Неколико дана касније дописник »Норда« јављао је са босанске границе да се скуп у Тузли развијао сасвим мирно и да се то исто десило и у другим крајевима. Он наводи да су жалбе народа свугдје прихваћене.²⁰

Руски конзулат у Сарајеву није инсистирао да његов човек обиђе побуњене крајеве. Разлоге за то треба тражити не само у чињеници да је Херцеговина била поприште по међународне односе значајних догађаја већ и у томе што се руски конзулат у Босни морао осјећати далеко инфериорнијим него на подручју источне Херцеговине. Те догађаје пратила су још два руска конзулата пошто је Русија имала задатак да парира утицају Аустрије, Француске, Енглеске, али и да се бори за побољшање пољуданских односа са Црном Гором. На број информација о Босни сигурно је утицало и Гиљфердингово путовање, које је он подuzeо управо према југоистоку од Сарајева.

Подјесен 1857. године ситуација у Босанској крајини била је веома напета. Турске власти и локални феудалци били су се оријентисали на притисак нижих слојева становништва, посебно хришћана. Новинске вијести су говориле да су из бихаћког затвора пуштени хришћани који су били у могућности платити откуп, док су се над сиромашним проводила насиља, како би се од њих изнудила признања да су били укључени у завјеру против власти. Овакви поступци власти довели су код хришћанског становништва до покушаја пружања отпора. Тако се у Кнежепољу скупило готово 2.000 хришћана ријешених да се по сваку цијену одупру окрутним мјерама.²¹ Поједини муслимански прваци настојали су да овај покрет претворе у осветнички поход против хришћана. Тако се понашао неки Омер-бег из Острожца, који је покушао да из околних села прикупи одред муслимана који би се почели светити хришћанима у околини. Такав његов потез спријечио је бужински барјактар Едо Мулалић.²²

Без обзира што је пријетио да ће против побуњених посавских сељака подузети енергичне оружане акције, босански валија се није усудио да то и практично учини. Руски конзул у Сарајеву није знао разлог томе. Истина он је примијетио да валија није послао војску нити је кренуо у обилазак сјеверне Босне. Гиљфердинг је такође примијетио да су вијести из узбуњених крајева постале загонетне, а да се валија понашао као да је ствар уређе-

¹⁹ Санкт—Петербургские ведомости, № 118, 2 июня 1857, 613.

²⁰ Санкт—Петербургские ведомости, № 121, 6 июня 1857, 627.

²¹ Санкт—Петербургские ведомости, № 261, 30 ноября 1857, 1359.

²² Исто.

на и заборављена. Примјетно је и то да је Гиљфердинг сумњао у понашање валије и покушавао то објаснити чињеницом да је у Сарајево очекиван новонаименовани комесар Порте Азиз-паша.²³ Цијелу ствар око узрока наименовања комесара донекле је објашњавао дописник »Neue Preussische Zeitung«. Он је сматрао да је то резултат посљедњих разговора које је аустријски интернунциј Прокеш водио са турским министрима доказујући им да је неопходно да се поједини окружни начелници босанских округа подвргну одговорности за стање хришћана, као и да је потребно правити уступке појединим хришћанским општинама. Порта је, наводно, на то пристала и изабрала за комесара Азиз-пашу, бившег гувернера Варне и Београда, који је добио задатак да испита злоупотребе тих начелника.²⁴ Гиљфердинг је лично познавао Азиз-пашу. С њим се упознао приликом свог боравка у Београду. Сматрао је да је то човјек са европским образовањем, али и човјек који је прилично ограничених могућности, те је његовој мисији унапријед предвиђао неуспјех. Занимљиво је да Гиљфердинг сматра да ће мисијом Азиз-паше бити установљена одговорност једног броја људи, али да сви кривци неће бити кажњени. Он тврди да тиме узроци немира неће бити уклоњени и да ће немири вјероватно »у врло скором времену бити спремни да буду с новом снагом«.²⁵

У децембру 1857. године руски конзул у Сарајеву жалио се да вијести из Посавине до њега долазе ријетко, а и кад дођу оне су неодребене. Тада је писао да су сељаци-хришћани уредно плаћали државне обавезе, али да су упорно одбијали да агама плате трећину на основу раније утврђених принципа. Они су разлоге за то налазили у чињеници да су поднијели жалбе на такав начин уплате трећине и да очекују да оне претходно буду размотрене од стране комесара Азиз-паше, тим прије што је од њих захтјевана уплата трећине и за оне земље које су сами без икакве помоћи посједника успјели искрчити и култивисати. Као одговор на понашање сељака, аге и бегови су почели да прикупљају оружане групе да би силом покушали покупити заостале и ускраћене дажбине, примјењујући при реализацији силу и односећи од кметова све што је било могуће. Посебно је била тешка ситуација у градачачкој нахији, гдје је сам мудир Махмуд-бег стао на чело наоружаног одреда. Несигурност створена на овај начин већ је почела доводити до бјежања кметова-хришћана у сусједну Аустрију.²⁶

Гиљфердингове извјештаје у доброј мјери потврђивала је европска, а преко ње и руска штампа. Дописник »Wiener Zeitung« извјештавао је да је стање хришћана у Босни веома тешко и да они

²³ АВПР, ГА У—А2, 1857, д. 799, л. 133.

²⁴ Санкт—Петербуржские ведомости, № 261, 30 ноября 1857, 1359.

²⁵ АВПР, ГА У—А2, 1857, д. 799, А. Ф. Гиљфердинг — Е. П. Ковалевскому, Сараево, 10 ноября 1857, л. 133.

²⁶ АВПР, ПК, 1857, д. 2321, А. Ф. Гиљфердинг — А. П. Бутеневу, Сараево, 3 декабря 1857, л. 109.

остају без средстава за живот. Многи њихови правци и даље су лежали у затворима. У бихаћком затвору су заједно са других 13 хришћана били и кнезови градачки, рибнички и билајски. Многи хришћани су били насилно одведени у Бихаћ због тога што нису платили трећину. Према њима се поступао веома сурово. Били су изложени физичким казнама од стране војника.²⁷

Из до сада укратко изложеног материјала који говори о ситуацији у сјеверном и западном дијелу Босне произилази да је у основи постојао сукоб између феудалаца и кметова који су настојали да искористе легалне форме за изношење пред османске власти својих тешкоћа, очекујући да ће оне, на основу јавно прокламованог међународно-правног акта Хатихумајуна, нешто учинити и ублажити њихове социјално-економске тешкоће. Увидом у руску грађу као и у постојећу литературу о овом питању може се закључити да је покрет сељака у Посавини и у Босанској крајини у суштини био покрет са истим мотивима и истим циљевима. Чини нам се да до краја 1857. године у овим крајевима не постоји дефинисан политички циљ покрета. Покрет је био стихијског карактера.

Иако је почетком 1858. године устанак у источној Херцеговини дошао у центар европске јавности, кретања у Босни су редовно праћена и све више довођена у везу са општим кретањима у османском друштву изазваном непостојањем јединственог приступа социјалној и политичкој проблематици својих поданика од стране Порте.

Секретар руског конзулата у Сарајеву А. С. Јонин је одмах по доласку у Херцеговину покушао упоредити ове двије области и доћи до неког одговора који би могао да буде заједнички за њих. У фебруару 1858. он је писао да су узроци херцеговачког устанка веома слични узроцима немира у Босни. Разлика је само у томе што је Босна богата и плодна земља у којој сељак има жито и стоку. Тога су свјесни закупници и земљопосједници па настоје из сељака извући што више. Он тврди да је експлоатација босанског сељака далеко већа него у херцеговачког.²⁸

Гиљфердинг је покрет сељака, као и у херцеговачком случају, везао за Аустрију. Он је сматрао да Аустрија помаже покрет сељака, мада му улога граничарских официра у томе није била свим јасна. Сумњу о умијешаности Аустрије потврђивао је и сам А. П. Бутењев, а Гиљфердинг је у својим извјештајима те сумње покушавао разјаснити. Он је писао да и овдје Аустрија игра двоструку улогу, па, с једне стране, подстрекава посавске сељаке да се буне против својих посједника, а, с друге стране, турским властима се представља као пријатељ и тиме преко њих јача свој утицај у Босни. Такву тврђу подржао је и један кнез члан посавске депутације у Сарајеву, који је руском конзулу изјавио да би се

²⁷ Санкт—Петербургские ведомости, № 281, 29 декабря 1857, 1484.

²⁸ АВПР, ПК 1858, д. 2322, Записка А. С. Ионина л. 54.

љаци кметови и даље уредно плаћали трећину и признавали постојеће стање да се нису умијешали команданти аустријских војних посада са којима посавски сељаци тргују одвозећи им своје производе. Они су наводно убјеђивали сељаке да им је трећина наметнута мимо вољу султана и да требају да се боре за њено уништење.²⁹

Након што је комесар Азиз-паша дошао у Сарајево, Гиљфердинг је сматрао за неопходно да обави с њим разговор о сељачким захтјевима. Он је стекао утисак да је Азиз-паша добронамјеран човјек и да је у основи схватио проблем посавских односа у земљорадњи. Азиз-паша је сматрао да су у основи у праву и кметови и земљопосједници, али да су захтјеви и једних и других били преувеличани. Што се тиче злоупотреба закупника десетине и самих мудира, Азиз-паша је био енергичан у оцјени да злоупотребе треба по сваку цијену елиминисати и кривце казнити.³⁰

Изгледа да је већ тада била формирана сељачка депутација за одлазак у Беч. Гиљфердинг је јављао да је једна група од 13 хришћана била прешла аустријску границу с намјером да иде у Беч, али је по наређењу аустријског министарства иностраних послова била враћена у Босну. Међутим, одмах по преласку цијела група је била стављена под заштиту аустријског генералног конзулата у Сарајеву.³¹

О томе како се жалбе босанских кметова преносе у међународне оквире и од жалби потлачених слојева у Босни постају прворазредни проблем којим се бави европска дипломатија, у совјетским архивима има доста података. Овдје немамо намјеру вршити реконструкцију свих догађаја везаних за одлазак сељачке депутације у Беч. Наглашавамо само то да ова грађа у знатној мјери допуњава наша знања о овом догађају. Зна се да су представници сељака наишли на разумијевање у сусједној Славонији, да су тамо добро дочекани и да је у Винковцима био значајан пункт преко којег су депутати одржавали везу са Босном, и вјероватно не само са Босном. У Бечу се нашло 9 представника сељака који су 26. јануара 1858. турском посланику у Бечу предали меморандум посавских сељака упућен Порти. Зна се да је Калимаха примио овај докуменат на два језика, један примјерак је био написан на француском а други на српскохрватском. Садржавао је сљедеће захтјеве сељака: 1. »да нам сасвим укине чифлуке, то јест трећину; 2. десетину да не продаје у аренду већ ону њезину суму новаца која је у Цариграду да праметне у порезу; 3. да војницу у новце не плаћамо већ цару војнике да дајемо као што и сам царски ферман (хатихумајун) гласи; 4. да нам се даде царски ферман у руке и да нам га Турци не прекрећу као до сад,

²⁹ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. Ф. Гиљфердинг — А. П. Бутеневу, Сарајево, 13 јануара 1858 г. 7—8.

³⁰ Исто, 1. 6.

³¹ Исто, 1. 8.

особито да се можемо кући слободно повратити.«³² Калимаха је обећао да ће ову жалбу по свом куриру послати у Цариград, наводећи да султан о тим злоупотребама ништа не зна. Депутација је била смјештена у хотелу »Национал«, а тамошњи Срби прихватили су је веома добро.³³

О одласку сељачке депутације у Беч Гиљфердинг је сазнао прилично касно. Он се 5. II 1858. године обратио руском посланику у Бечу А. Ф. Будбергу с информацијом да је сазнао како није тачна информација аустријског генералног конзулата у Сарајеву о томе да су аустријске власти вратиле тридесетак лица које су настојале да се упуте у Беч и да тамо изложе своје жалбе. Из других извора он је сазнао да је 8 лица добило визу да може ићи у Беч. На челу депутације био је Ристо Јовичић, посавац који је прије неколико година пребјегао у Аустрију и тамо прихватио аустријско држављанство. Руски конзул је цијелој депутацији негирао легалност. Наводно су они у вријеме панике народа искористили тај моменат и отишли у Аустрију. Народ им, наводно, није давао никакве задатке. Гиљфердинг није био задовољан ни тиме што су се ти депутати представљали као народни представници, представљајући на тај начин више од 100.000 житеља, и то у вријеме када је Порта предузимала озбиљне кораке на задовољењу захтјева сељака. Иступ депутације он је сматрао својеврсном кочницом за проналажење излаза за сељачка питања. Захтјеве депутата сматрао је претјераним и нереалним прије свега што су тражили укидање трећине. Према њему, ти су захтјеви револуционарни и њихово прихватање значило би укидање »цијелог државног поретка у Босни...«³⁴ Био је присталица рјешавања кметовског питања у оквирима османског законодавства, а састојало би се у остављању трећине и увођењу реда у начин убирања пореза и давања. Такве савјете је давао сељацима и другим представницима из Посавине са којима је контактирао. Он им је у исто вријеме савјетовао да негирају било какво познанство са сељацима који су отишли у Беч.³⁵

Гелфедингов став није прихватио посланик Будберг. Он се 23. II (7. III) 1858. обратио Горчакову са информацијом да је од конзула у Сарајеву добио упозорење да ће у Беч доћи депутација која ће предати жалбу турском посланику и аустријској влади. Будберг је знао да је та депутација у почетку намјеровала путовати у Цариград, и да је, усљед тога што није добила пасоше кренула у Беч.³⁶

³² АВПР, ПК, 1858, д. 2322 л. 106—107. Ови подаци се у потпуности подударају са копијом овог документа који је добио Прокеш (В. Поповић, Аграрно питање у Босни..., 203—204.).

³³ Исто.

³⁴ АВПР, ГА У—А2 1858, д. 800, А. Ф. Гиљфердинг — А. Ф. Будбергу, Сарајево, 5 фебруара 1858, л. 40.

³⁵ Исто, л. 41.

³⁶ АВПР, ГА У—А2, 1858 д. 339, А. Ф. Будберг — А. М. Горчакову, Вена, 23 фебруара (7 марта) 1858, л. 6.

Будберг је располагао податком да је Калимаха примио депутате и да им је забранио да се обраћају било коме у Бечу, »а посебно не ступати у контакт са руском амбасадом«. Без обзира на то, депутација је била примљена у руској амбасади и своје жалбе »изложила једном од виших чиновника«. ³⁷ Депутати су се тајно обратили и свештенику руске цркве проти М. Ф. Раевском, преко којег су на име руског цара доставили петицију и од којег су добили упутства како да се понашају. ³⁸

Будберг није пропустио да пренесе Гиљфердингово мишљење да бечка депутација нема мандата и да конзул до краја негира и њу и циљ који је себи поставила. ³⁹

Своје мишљење о нелегалности бечке депутације Гиљфердинг је негирао свега пет дана након слања извјештаја Будбергу, тј. 10. II 1858. Он је ту изнио сасвим супротно мишљење, према којем народ до краја вјерује свим указима депутације па се у многим мјестима Посавине појавила заклетва: »не одрицати се своје сабраће који су кренули у Аустрију«. ⁴⁰

Гиљфердинг и Будберг се нису слагали ни око утицаја Аустрије на расположење сељака у Посавини. Први је тврдио да је цијела ствар режирана од стране Аустрије. ⁴¹ Будберг, пак, није дијелио то мишљење сматрајући да таквој тврдњи нема мјеста, али да и Гиљфердингово мишљење посредно доказује да се аустријски утицај у Посавини повећава. Међутим, на извјештај Будберга, Александар II је примијетио да Будбергово мишљење није сасвим исправно те је на маргини његовог извјештаја написао да је немогуће одрицати да Аустрија у овом крају нешто не значи. ⁴²

У петицији коју су депутати предали проти Раевском за руског цара са датумом од 9. II 1858. тражила се интервенција руског цара код турске владе посредством посланства у Цариграду како би њихове молбе биле позитивно ријешене. И ову петицију је потписало 8 лица, и то: Танасије Веселиновић, Божо Гликић, Борбе Ранчевић, Тома Мршић, Симо Јовановић, Јово Ковић, Иван Божић и Бока Тодоровић. И овога пута изостао је вођа депутације Ристо Јовичић, који, уосталом, и није био турски поданик. Занимљиво је да ни један од депутата није био писмен и сви су умјесто потписа ставили крстове. ⁴³ У руској амбасади су се двоумили да ли да прихвате ову молбу управо због утиска који је

³⁷ Исто.

³⁸ Исто; Усп. АВПР, ПК 1858, д. 2322, л. 155.

³⁹ АВПР, ГА У—А2 1858, д. 339, Будберг — Горчакову, Вена, 23 фебруара (7 марта) 1858, л. 8.

⁴⁰ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. Ф. Гиљфердинг — А. Ф. Будбергу Сараево, 10 фебруара 1858, л. 65.

⁴¹ АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 800, Гиљфердинг — Будбергу, Сараево, 5 фебруара 1858, л. 41.

⁴² АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 339, Будберг — Горчакову, Вена 23 II (7 III) 1858, л. 8.

⁴³ Исто 1. 9.

депутација остављала у Бечу на представнике великих сила, а посебно на бечки двор.⁴⁴ О томе како је Јово Ковић, један од чланова ове депутације, сам доживио и записао боравак у Бечу оставио је биљешку на руском језику конзула Шчулепников, који је након повратка депутације у Сарајеву разговарао са Ковићем. Ковић је записао да је депутација стигла у Винковце и да је становала код неког капетана Чиче. Као депутација, добили су пратиоца Ристу Петровића, којег су они од раније познавали и који је и сам био из Посавине, али је својевремено побјегао на аустријску територију. У Винковцима су били веома добро примљени. Тамо се нашао више људи који су им савјетовали да се дигну на устанак против Турака. Они су, наводно то одбијали наводећи као услов да молба треба претходно да буде предата султану. Ковић наводи да је Ристо Петровић био задужен да писмено контактира са народом Посавине и да буде веза са депутацијом. Депутате је у Винковцима затекао позив зворничког митрополита да се обавезно врате. Ристо је тврдио да је неопходно прво затражити од сва четири конзула у Босни гаранцију, па онда да се они врате. Иако је био задужен да тај допис напише, он то није учинио, већ је тврдио депутатима да такве гаранције од конзула није добио. Изгледа да је већ ту дошло до размимомлажења између појединих чланова депутације. Неки од њих су се хтјели вратити, а неки продужити у Беч. Ковић тврди да су аустријски чиновници оклијевали да им издају пасоше очекујући да ће они прихватити аустријско држављанство. На њихово инсистирање добили су девет пасоша за девет дуката, уз напомену да им се прави услуга и то нелегалним путем. Ковић је био одушевљен дочеком у Бечу, посебно тиме што су им долазили Срби и давали савјете. Долазио им је и Вук Карачић, који их је увјеравао да је и он православац, највјероватније зато што они у то нису у почетку вјеровали. Ковић је тврдио да их је Калимаха примио добро, али да су им писари рекли да би морали имати пуномоћја од народа. Они су то и направили наводећи да представљају све православце, католике »и чак Турке који страдају од трећине«. Депутати су написали још молбе четворици европских владара. Ковић је причао да су их у Аустрији савјетовали да прихвате аустријско поданство, те да су се сами депутати једном приликом међусобно посвађали и умало потукли. Неки од Срба чланова депутације и Хрват Божо Гликић хтјели су да приме аустријско држављанство и обећавали да ће изазвати рат у Посавини. Други су им се супротставили и пријетили да их живе неће оставити, без обзира што су први тврдили да никада у Турској неће добити своја права. Ковић наводи да је њима тада говорено да Аустрија обећава помоћ од 12.000 војника, новац, пушке и барут. Наводно им је један капетан који их је често посјећивао тврдио да се они против Турака могу борити и без оружја, косама од којих могу направити

⁴⁴ Исто, I. 7.

сабље, а када устанак почне, да ће они доћи са војском. Након те изјаве депутати су, наводно, одбили овог капетана и његов приједлог захтијевајући да им више не долази.⁴⁵

Депутати су стално инсистирали да их третирају као званичну депутацију коју је народ сам изабрао. Зато су се преко Винковаца стално настојали повезивати са Босном. Чак су преко тог пункта тражили да им народ искупи новац. Своје писмо о предаји жалбе Калимахи они шаљу посредством Александра Андрића, уредника »Световида«. Пункт у Винковцима је захтијевао да се захтјев за слање новца и дјелатност депутације у Бечу саопшти народу посредством свештеника, учитеља, кнезова и кметова.⁴⁶ Како се ова акција одвијала паралелно са активношћу комесара Азиз-паше, депутати су захтијевали да се народ информише на вријеме и да не подлегне евентуалним инсинуацијама Азиз-паше. Турске власти нису водиле рачуна о средствима којима тај покрет треба обеснажити. Зато су стално доводили у питање легалитет депутације у Бечу, а с друге стране, управо у овом времену долази до повећања обавеза сељака у односу према држави.⁴⁷

Реаговање сељака у Посавини против дјелатности Азиз-паше и настојање насилног угушења немира постала су бројнија како се прољеће приближавало. Становници села Црнољево 15. фебруара 1858. године позивали су сељаке Посавине да крену у Тузлу код паше и да непосредно траже испуњење својих захтјева. У свом писму које је потписало девет људи они наводе да након жалби предатих султану и страним државама њихова депутација у Тузли није водила рачуна о народним жељама, већ је пактирала са беговима. У писму се наводи да се та трочлана делегација (Филип Андрић из села Пучила, Исаило из Жабара и Теодор Крчанац из Крчана) измирила са беговима. »3 бегови се помирише и изљубише се да ћеду да даду трећину. Ето шта се ради од сиротиње јадне«. Друга тројица су отишла код паше у Тузлу и у име сељака потписали докуменат о томе да ће сељаци платити трећину. У писму се даље позивају сви сељаци да крену у Тузлу како би спријечили одашиљање лажно састављеног документа о пристанку сељака да плаћају трећину и како би заштитили рад депутације у Бечу, што су, изгледа, турске власти и настојале учинити. Занимљиво је да у позиву за одлазак у Тузлу сељаци кажу да сви понесу »као и пре гвожђа, мотике, коса, сикира... и ако има каквије криви' аљина«.⁴⁸

Долазак сељачке депутације у Беч и њен рад није остао без публицитета у руској штампи. »Санктпетербургские ведомости« преносе писање »Норда« да су хришћани Босне и Херцеговине послали

⁴⁵ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, л. 153—155.

⁴⁶ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Винковци, 3 фебруара 1858, л. 107.

⁴⁷ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. Ф. Гилбердинг — А. Ф. Будбергу, Сараево, 14 фебруара 1858, л. 69—75.

⁴⁸ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, л. 112—113.

једну депутацију у Беч која је турском посланику предала молбу на име султана у којој су изнесене жалбе и поступци тамошњих власти.⁴⁹ »Московские ведомости« су објавиле један дио текста ове жалбе.⁵⁰ Касније је Н. А. Попов, ову жалбу уврстио у своју студију о положају кметова у Босни као основни документ и објавио је у цјелини.⁵¹

Дјелатност комесара Азиз-паше налазила је на осуду у штампи. У њој се износи да је тешко повјеровати да ће његова активност утицати на помирење између хришћана и муслимана. Његова активност у Сарајеву већ је изазвала неповјерење хришћана, јер није успио да спријечи хашпење петорице људи из Посавине који су се успротивили самовољном узимању десетине. Дописник је сматрао да су то хашпење удесили сами босански муслимани с циљем да покажу хришћанима да се ни сам комесар не може мијешати у њихове односе. Он је сматрао да је стање босанских хришћана на рубу стрпљења и изражавао бојазан да би могло доћи до отвореног устанка. Они би се прикључили покрету у Херцеговини »да не полагају чврсту наду на своју депутацију која се налази у Бечу«.⁵² Тада су стизале вијести да је »депутација житеља Босне и Херцеговине намјерена кренути на паришки, бечки и санктпетербуршки двор, али за то нису добили охрабрења од стране агената тих трију држава«.⁵³ Почетком марта »Neue Preussische Zeitung« је преносио да је сељачка депутација у Бечу спремна да се врати у домовину јер је кнез Калимаха пружио увјеравања да им неће бити прављене сметње приликом повратка, а да је њихову жалбу прослиједио у Цариград на име Ариф-паше, ранијег Портиног посланика у Бечу који је узео на себе задатак да је лично поднесе султану. Осим тога, аустријском посланику у Цариграду било је наређено да подржи захтјеве сељака.⁵⁴

Када је сазнао да се Мујага Пазарац успио оправдати пред Портном и када је стигло наређење да он задржава право да поново од кметова покупи новац који им је својевремено морао вратити према пресуди меџлиса,⁵⁵ конзул Шчулепников је писао Бутењеву како је немогуће замислити владу која у овако тешкој ситуацији доноси чудне одлуке. Мада се не ради о великој своти, сматрао је да ће се сељаци успротивити да је плате. Њему није било појмљиво да се оваква пресуда доноси у корист М. Пазарца, којег би требало осудити за nerede међу сељаштвом као главног

⁴⁹ Санкт—Петербургские ведомости, № 42, 23 февраля 1858, стр. 237.

⁵⁰ Московские ведомости, № 26, 1858.

⁵¹ Н. А. Попов, Положение раи в современной Боснии, славенский сборник кн. I, С. Петербург 1875, 331—337. Овај документ као ни жалбу руском цару није потписао Ристо Јовичић, који је сматран за вођу сељачке депутације. Разлог томе највјероватније је лежао у чињеници да Јовичић и није био поданик Османског Царства.

⁵² Санкт—Петербургские ведомости, № 53, 8 марта 1858, стр. 300.

⁵³ Санкт—Петербургские ведомости, № 56, 12 марта 1858, стр. 314.

⁵⁴ Санкт—Петербургские ведомости, № 57, 13 марта 1858, стр. 322.

⁵⁵ Види напомену бр. 12.

кривца. Зато је увјеравао посланика »да устанак у Посавини не обећава скори престанак«. ⁵⁶ Ни активност Азиз-паше није обећавала ништа боље. И он је почео прибјегавати сили. У Тузли је већ било 100 кметова у затвору, а међу њима су били и они кметови који су потписали комесарове услове примирја. Разлог за њихово хапшење био је тај што су сами негирани да су представници својих нахија. Азиз-паша је послао у села 85 заштија да прикупљају од сељака трећину и да ухапсе и приведу све оне који се буду противили. ⁵⁷

Шчулепников је јавио и о доласку у Тузлу 500 људи како би поништили услове примирја које су потписали њихови депутати. Њему је било јављено да је Азиз-паша изашао пред сељаке и изјавио: »Ја видим да ви хоћете да устанете против вашег султана. Хоћете да узмете од муслимана земљу. Онда устајте, ми вас се не бојимо. Ја чак наређујем да вам дају два топа«. ⁵⁸

Хронологија дјелатности Азиз-паше у Тузли у времену од напуштања Сарајева 1. фебруара до маја мјесеца већ је била предмет обраде у историографији, ⁵⁹ зато се на томе нећемо задржавати. Томе би свакако било потребно додати да је руски конзулат у Сарајеву слао повјерљиве људе у овај крај са задатком да их извијесте о свим догађајима. Једно такво повјерљиво лице послао је Е. Р. Шчулепников, и у марту 1858. очекивао његов повратак у Сарајево са извјештајем. ⁶⁰

У мају се Азиз-паша вратио из Тузле. Конзула Шчулепникова је извјестио да је »допутовао овдје искључиво да се одмори а да је посавско питање потпуно завршио и нема више потребе да се њиме занима«. ⁶¹ Међутим, конзул му није повјеровао. Он је посланика у Цариграду увјеравао да до њега стижу вијести које потпуно негирају тврдњу комесара. Он пише да се експлоатација кметова од стране ага наставља и да многи од њих, не видећи никаквог побољшања одбијају плаћање трећине. Група од 15 људи и даље је била у сарајевском затвору. Из околине Брода била се упутила велика група људи у Сарајево с циљем да се жали на поступке власти код прикупљања десетине. Прва група од 8 људи одмах по доласку у Сарајево била је ухапшена, а остале је прије уласка у град зауставио и убиједио да се врати протојереј митрополита Дионисија. ⁶²

⁵⁶ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, 18 марта 1858, л. 120.

⁵⁷ Исто, л. 121.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ В. Поповић, Аграрно питање у Босни..., 208—215; В. Н. Кондратјева, К вопросу о предпосылках восстания..., 180—181.

⁶⁰ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, 18 марта 1858, л. 121.

⁶¹ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, 13 мая 1858, л. 129.

⁶² Исто, л. 129—130.

У совјетским архивима се чува грађа о утицају Аустрије на устанак. До данас је познато да су званичне власти у Аустрији својим људима давале инструкције да се не мијешају у покрет на својој граници.⁶³ Међутим, обавјештења која су долазила до руских конзулских представника говоре да је аустријска страна имала утицај на покрет сељака. Они те информације нису до краја разумјели посебно стога што су полазили од начелних ставова да Аустрија има свој интерес у Босни и Херцеговини и да тај свој интерес појачава управо желећи да умањи утицај других држава, посебно Русије.

У грађи која је нама била доступна нисмо нашли директне доказе да званична аустријска власт подстиче босанске сељаке на устанак. Дошли смо до неких докумената који јасно говоре да је један број граничарских официра био непосредно у то уплетен. Разлог за то налазимо у чињеници да они нису били задовољни покушајима демилитаризације војне границе, која је била заговарана у Бечу. Није без значаја подвући и то да је овај покрет на граници био повезан са српском владом. У том смислу веома је занимљив један документ пронађен међу списима руског генералног конзулата у Београду. Ради се о забиљешци у вези са плановима граничарских официра да организују устанак на славонској и хрватској граници и њиховом упаду у Босну. Забиљешка је настала 5. маја 1858. године у Београду и предата је 11. јуна Гарашанину.⁶⁴ У забиљешци, између осталог, стоји да је 4. маја из Земунa у Београд стигао Атанасије Гурчић, оберлајтнант у Градишкој регименти у компанији у Орловцу, селу недалеко од Брода. Он се представио као човјек који је 1848—49. ратовао против Маџара заједно са Книћанином и да је дошао по препоруци адвоката у Броду Андрије Брића. Циљ јављања му је био да »ишче потајно од правитељства српског, а у име патриота из Границе, помоћ за побуну и ослобођење Босне«.⁶⁵ Гурчић је изјавио да су граничари незадовољни Аустријом јер она настоји да преуреди границу и да одвоји »војинство од остале популације« те да војску смјести у гарнизоне а оружје одузме од осталих граничара. Да би то спријечили, граничари су одлучили да се побуне док су на окупу, и да упадну у Босну. За тај подухват од Србије траже »малу новчану помоћ од 15 до 20.000 форинти како би тиме прве и најнужније потребе подмирити могли, а после 3 до 4 дана, пошто у Босну буду ушли, надају се да ћеду имати доста новца од саме популације босанске која е на устанак спремна и само њиов долазак очекуе«.⁶⁶ Занимљиво је да је Гурчић изнио циљ овог подухвата, који се састојао у сљедећем »да освојену Босну, Херцеговину, Црну Гору и горњу Албанију са Хрватском, Славониом

⁶³ В. Поповић, Аграрно питање у Босни . . . , 222.

⁶⁴ АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 241, л. 24—25.

⁶⁵ Исто, 1. 24.

⁶⁶ Исто, 1. 24'.

и Србиом у едну државу седине и колико (је) могуће сав народ србски и југославенски од странаго господства ослободе». ⁶⁷ Обер-лајтнант Ђурчић је изјавио да сматра да народ на Граници и у Босни никада није био спремнији за устанак. Он тврди да се »већа част официра у Граници слажу са овим мнением у народу«, али да је само неколицина била изабрана у руководство покретом. Међу њима је и адвокат Брлић, који га је и послао на овај задатак. Ђурчић је био задужен да обилази терен дуж Саве и да координира рад старјешина покрета. ⁶⁸ Вођом покрета сматран је неки Мирковић, који је до септембра 1857. био у Петрињи »оберм-тер и командант«, када је због сумњи Аустрије био пензионисан, али је остао у Петрињи и уживао повјерење не само своје већ и других регименти. Поред тога, Мирковић је наводно био добар пријатељ са баном Јелачићем и другим утицајним људима са Границе. Наводно су 42 официра била везана са руководством овог плана. Ђурчић је показивао три писма која говоре о овом плану. Једно од њих упутно је адвокату Брлићу неки трговац из Новог Сада у којем се Брлић обавјештавао да је »набавио и Орешковићу предао« 210 фунти барута. ⁶⁹ Он се у исто вријеме интервјуовао да ли је постигнут споразум са Србијом и »севером« о новчаној помоћи, јер су босански хришћани били спремни на устанак и нису више могли трпјети терете турских власти. ⁷⁰

У другом писму »неки Јовичић (вјероватно је ријеч о Ристи Јовичићу — И. Т.) из Босне« пише Брлићу »да су 5.000 људи у околини турског Брода (тј. Босанског Брода, И. Т.) спремни«, јер су увјерени да ће након Рамазана турске власти почети започети акцију против хришћана. ⁷¹

У трећем писму Орешковић је писао Брлићу да је у крају у којем се он налази све спремно за покрет и моли да му се што хитније пошаље новчана помоћ. Он је покрет убрзавао и сматрао да се не би смјело губити вријеме, с обзиром да је могло доћи до откривања плана, што би значило избијање устанка прије времена. У плану граничарских официра сматрало се да је управо наступило повољно вријеме за акцију у Босни. Порта је била узета покретом сељака у Херцеговини и сукобом са Црном Гором. Велики број муслимана из Босне био је далеко од својих домова, у Херцеговини. Осим тога, ближило се вријеме сабирања војске на Граници ради извођења вјежби, те се та прилика могла добро искористити за акцију. Могућност аустријске интервенције официри су сматрали као незнатну подвлачећи да се они

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто, 1. 24'—25; Познато је да су Орешковића били оптужили да је давао барут устаницима (В. Поповић, Аграрно питање... 223) Питање је за себе како је био оправдан и коме је његово ослобођење ишло у прилог.

⁷⁰ АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 241, л. 25.

⁷¹ Исто.

тога не боје с обзиром да на Граници постоје значајне снаге, а у случају да, ипак, почне прикупљање снага за интервенцију, они обећавају да ће доћи до побуне у Мађарској и Италији.⁷²

Током априла турске власти су излазиле у сусрет беговима настављајући насилно убирање пореза и давања. Дописник »Пост Зеитунг« је писао из Босне да је у новској нахији 40 хришћана који нису били у стању уплатити трећину било изложено најсуровијим насиљима од стране земљопосједника.⁷³ Дописник »Норда« је саопштавао из Сарајева да је 20. марта »25 Турака и Арнаута« упало у село Скугрић тражећи од сељака да плате трећину. Они су насилно улазили у куће и, наводно, од сваке куће тражили по 60 дуката. Када су се становници сакупили са намером да се побу жалити градачачким властима, били су нападнути, након чега су кметови били присиљени да бјеже у шуму. Када је вијест о поступку бегова доспјела до маглајског округа, око 600 хришћана кренуло је према аустријској граници, али су били сачекани на Сави, па је мало коме успјело побјећи на другу обалу. Све оне који су били ухваћени градачачки кадија је похапсио. У селу Модран десила су се два убиства хришћана. На другим мјестима забиљежени су случајеви насиља власти и земљопосједника.⁷⁴

У извјештају од 11. маја 1858. аусбуршки дописник је јављао да је прије десетак дана на Сави код Раче бечка депутација сељака прешла ријеку. На обали се било сакупило много људи са циљем да поздраве депутацију. Ту су се чули и усхићени поклици из народа. Али чим су депутати прешли на десну обалу ријеке, пришао им је турски официр са одредом башибозука и у име тузланског кајмакама затражио да се јаве у Тузлу. Депутати су изјавили да од кнеза Калимахе имају наређење да директно путују у Сарајево и ступе у контакт са новим валијом Кјани-пашом. Међутим, официр је био упоран у свом захтјеву тако да су се они у пратњи башибозука упутили у Тузлу. Тамо им је кајмакам затражио да му даду препоруку Калимахе на име Кјани-паше. У почетку су они одбијали да то учине, али су под притиском морали пристати на то. У допису се наводи да је на састанак кајмакама и бегова био позван један франјевац који је имао задатак да присуствује распечативању препоруке Калимахе. И он је, наводно, одбијао да чита писмо. Али када су му бегови запрјетили да ће му одсјећи обе руке, он је пристао. Дописник претпоставља да је Калимахина препорука била написана на француском језику. Депутатима је било обећано да ће им писмо бити враћено, што је касније након читања и учињено. Међутим, дописник примјећује да су они добили фалсификовано писмо, слично оригиналу и написано на турском језику, али са садржајем

⁷² Исто, 1. 25'.

⁷³ Санкт—Петербургские ведомости, № 70, 2 апреля 1858, 401.

⁷⁴ Санкт—Петербургские ведомости, № 94, 3 мая 1858, 554.

који је одговарао захтјевима бегова. Дописник то назива нечувеним поступком и додаје да то за Босну није чудно, јер се у овој земљи не поштују ни султански фермани. Ситуацију у Босни оцјењује као врло тешку. Муслимани су пријетили хришћанима, док су се посљедњи почели склањати у планине и одатле водити герилски рат.⁷⁵

Пораз турске војске на Грахову још више је узбудио духове у Босни. Турске власти су одмах након тог пораза почеле да страхују од онога што су страни посматрачи увиђали од раније — од општег покрета хришћана.⁷⁶ Само неколико дана након овог пораза валија је упутио циркулар нижим властима и народу у којем је хришћане позивао на ред и вјерност обећавајући им скоро побољшање положаја и различите реформне уступке. У исто вријеме одговорним лицима из администрације, судства и војске енергично је налагано да поступају праведно и човјекољубиво. Дописници су примијетили да се од тада представници власти понашају далеко боље него раније. Ипак се то није могло тврдити и за земљопосједнике, који су и даље испољавали грубост и насиље.⁷⁷

X

Прве вијести о покрету сељака у Босанској крајини и његовом прерастању у отворену и масовну борбу против турске власти руски конзул Е. Р. Шчулепников описује у извјештају А. П. Вутенева од 17. јуна 1858. На самом почетку извјештаја конзул констатује да је у бихаћком кајмакамоту избио устанак какав се десио у Херцеговини почетком године. Као и у Херцеговини, и у Крајини је народ дуго трпио насиља башибозука, који су под изговором да трагају за разбојницима сами пљачкали села. Стање је погоршано откако је почела мобилизација муслиманске милиције. У бихаћкој нахији је требало сакупити 1.500 људи. Под тим изговором, међутим, наоружано је 3.000 муслимана,⁷⁸ Конзул наводи да су овдашњи хришћани одавно гајили мржњу према муслиманима, што би се морало схватити као антагонизам међу класама а не народима. У својој оцјени Шчулепников тврди да овај устанак помаже аустријска погранична војска, »која није пропустила да у своју корист употрејеби роварења — увијек држати у узбуњеном стању границе Босне«.⁷⁹ До њега су биле дошле вијести да се у Бихаћу појављују непознати људи под изговором да су трговци овцама и занатлије, а око њих су се окупљали кме-

⁷⁵ Санкт—Петербургские ведомости, № 104, 16 мая 1858, 618.

⁷⁶ В. Н. Кондратьева, К вопросу о предпосылках восстания..., 182.

⁷⁷ Санкт—Петербургские ведомости, № 118, 3 июня 1858, 676.

⁷⁸ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Вутеневу, Сараево, 17 июня 1858, л. 146.

⁷⁹ Исто.

тови. На тим скуповима су чак примјећивани и аустријски официри.⁸⁰ Очито, Шчулепников није ни могао претпоставити за покрет на Војној граници независан од Аустрије. Двојица трговаца, односно људи који су се тако представили били су изненада убијени и бачени у Уну, што је послужило као сигнал за покрет сељака. Шчулепникову тај догађај није био довољан разлог за почетак устанка, али га је прихватио. Сељаци из Ивањске, Гладина, Добриње, Добросела, села новске и крупске нахије латили су се оружја. Они су привукли сељаке Горице и Подгорја и кренули на Бихаћ. Тамошњи кајмакам је покушао мирним путем да одврати масу сељака од борбе. Међутим, то му није пошло за руком. Дошло је до сукоба у којем је с обје стране било по неколико мртвих. Устаници су при томе разрушили неколико пекара.⁸¹

Коментаришући настале догађаје у бихаћком крају Шчулепников се није могао отети утиску да су догађаји у Херцеговини били прави повод овом иступу сељака, али да је »главни његов узрок била необуздана самовоља закупника десетине и злоупотребе неког Местан-аге«. Конзул пише да ће се са овим устанком сада турске власти морати запитати кога могу оптужити за немире, јер ако су у херцеговачком случају кривицу могли свалити на Црну Гору, то овдје не могу учинити. Аустрију окривити за сада није могуће. Најзад, тврди он, турске власти морају признати кривицу. Устанак ће показати да оружје и барут не морају увијек долазити из Црне Горе, да наоружавање муслимана против хришћана значи наоружавање фанатизма који доводи до устанка.⁸²

Своје мишљење да је граховска побједа над турском војском оставила снажан утисак на босанске хришћане изнио је и секретар конзулата у Сарајеву А. С. Јонин, који се управо био вратио из Херцеговине. Међутим, по његовом увјерењу, овај догађај није могао послужити као повод за устанак, па чак ни за узнемиреност. Он је разлог устанку видио у понашању пограничне војске

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Исто. Прве новинске вијести о почетку устанка у Босанској крајини сусрећемо на страницама »Санктпетербургские ведомости« и црпљене су из бечке »Ostdeutsche Post«. Ту се, између осталог наводи да су црногорски догађаји имали одјека на пограничне крајеве турских провинција. Тај лист је наводио да је дошло до крвопролића 24 маја. Битка се водила између хришћана и муслимана и трајала је неколико сати. Борба је била тако жестока да су ради заштите границе морале интервенисати аустријске пограничне јединице. Уредништво овог руског листа саопштавало је својим читаоцима да аустријски лист није саопштио појединости битке, а и сумњало у истинитост вијести. (Санкт—Петербургские ведомости, № 118, 3 јуна 1858, Турция, стр. 698). Неколико дана касније исти лист преноси писање »Neue Preussische Zeitung« на основу дописа »Agrarier Zeitung-a« да су хришћани били нападнути близу Отоке и да су морали да се повуку према аустријској граници. Наредног дана 150 муслимана напало је на села Глодику и Добрињу принудивши устанике на одбрану. (Санкт—Петербургские ведомости, № 120, 5 јуна 1858, стр. 711—712).

⁸² АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, 17 јуна 1858, л. 147.

и агената са аустријске стране, који су искористили побједу на Грахову за роварење у сјеверној Босни. Наводно су на Граници рачунали на заузетост турске војске и на то да ће Турска бити захвална Аустрији што је она уложила напоре у турску корист око прногорског питања. Јонин с разлогом примјећује да је почетак устанка у Босни у извјесном смислу ишао на руку и херцеговачким устаницима који рачунају на развученост турских снага, тако да њиховим ангажовањем у Босни знатно слабе турске снаге у Херцеговини. Јонин је сматрао да ће сада херцеговачки устаници то искористити и »неће журити да се покоре.« Он је имао информацију да је Лука Вукаловић писао у Брод, а да је из Брода већ било послано неколико људи у Невесиње да тамо дигну побуну.⁸³ Овакво Јониново резоновање и налажење везе између херцеговачког устанка и граничарских планера устанка у Босни резултат је његове конкретне информисаности. Наиме, он је директно контактирао са Андријом Брићем, који је инкогнито долазио у Сарајево и том приликом посјетио руски конзулат. Изгледа да је Брић био увјерен да ће овдје наићи на подршку сматрајући да се и руски конзулат ангажује на узбуњивању хришћана. Чак је од Јонина тражио да што хитније извијести руску владу о његовим приједлозима. Разлог његовом таквом наступу Јонин је видио у томе што је Брић као прави аустријски агент желио да постане и агент руске владе. Он му није повјеравао ни то да његова акција није била везана за аустријску владу и да то »у највећој тајности чине само хрватски славјанофили«.⁸⁴

Брић је изјавио да су његови истомишљеници »настојали изазвати устанак у Посавини, али су тамо сељаци богати и не одлучују се брзо да ризикују имање«. Тамо су успјевали изазвати само мале варнице. Крајина је, по њему, сасвим другачија. »Тамо је народ сиромашан«. Они су одавно у великим масама бјежали у Аустрију, али када су их тамо тјерали да раде, поново су се враћали. Пошто су били остали без имања, градили су себи неке колибе и живјели у биједи, бавећи се понекад и пљачком. У чињеници да су крајишници врло сиромашни, Брић је видио разлог њиховог лакшег укључивања у устанак. Он износи мишљење да у босанским сељацима у прекосавским земљама Аустрија не може видјети могућност ангажовања радне снаге. »Ми добро знамо — тврди Брић да ће се они за годину — двије вратити у Босну и то им не спречавамо«.⁸⁵ Али он је био увјерен да им босански сељаци увијек стоје на располагању и да је потребно врло мало им обећати па да се дигну на устанак. »То су наши органи, може се рећи војска, која се скита по Босни у ритама и без свра-

⁸³ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 30 јуна 1858, л. 157.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Исто, I. 158.

тишта».⁸⁶ Брилић је мислио да се огромни војни потенцијал на Војној граници увијек може употријебити у Босни с обзиром да су сви граничари служили војску и да без проблема могу да пређу у Босну. То је био разлог да се он ангажовао на формирању одреда од ислужених војника који су спремни да у повољно вријеме пређу у Крајину и нападну на Приједор и Бањалуку. Брилић је признао да је неке од својих људи убацио међу крајишке устанике и да се они заједно боре. За напад сељака на Бихаћ каже да су сељаци успјели да нападну на складишта брашна и да су их разрушили, те да су се дуго тукли са Турцима. Он је увјеравао Јонина да су наредни планови устаника везани за напад на Приједор. Као главног заговорника оваквих акција споменуо је капетана Рацковића, а прије би се могло рећи да се ради о капетану Орешковићу, чије је писмо Брилић показао Јонину. Аутор тог писма био је наводно Рацковић, а било је упућено крајишким сељацима. У њему се говорило да Босна више не може остати у садашњем положају и да је потребно учинити да она представља оно што сада представља Србија, што би значило да постане вазална кнежевина.⁸⁷ Брилић је извијестио Јонина да са Војне границе сада у Босну упућују потребно оружје и »да аустријски трговци у Крајину преносе велике количине жељезних вила и продају их хришћанима јефтиније него дрвене».⁸⁸ Брилић се жалио Јонину да за остварење плана крајишких славјанофила нема новца, за то имају само 20 центи барута, а кад би имали новац, могли би ангажовати 1000 људи из Крајине. Док би тај одред дошао до Приједора, нарастао би на 4.000 људи под оружјем. Док би дошли до Бањалуке, већ би имали 10.000 људи. Он је процијенио да би им на руку ишле двије ствари. Прва се састојала у томе да је у Крајини било мало регуларних трупа — свега један батаљон. Друга, турске снаге не би могле бити упућене као појачање, јер ће бити упућен један одред планинским кланцима у Невесиње са задатком да дигне устанак и веже турске снаге. Херцеговачки устаници су већ били добили инструкцију да одуговлаче са турским властима процес умиривања, што би требало да заварави и држи »у шаху« турске снаге. Такву ситуацију требало је да користе устаничке снаге у Крајини.⁸⁹

Јонин није повјеровао Брилићу. Изнесени план изгледао му је исувише амбициозан да би био дјело хрватских славјанофила и без умијешаности аустријске владе. Није му повјеровао ни то да за акцију недостаје новац, већ је сумњао да је он имао намјеру да читаву ствар запетља и у то увуче руски конзулат.⁹⁰

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Исто; Усп. В. Н. Кондратјева, К. вопросу о предпосылках восстания . . . 183.

⁸⁹ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 30 јуна 1858, л. 160.

⁹⁰ Исто, 1. 161.

Информације које је о устанку добио од Брлића Јонин је провјерио и у основи се сложио да су истините. Њега је заиста збунило то да је устанак у Крајини био подигнут према презентираном плану. У извјештајима кајмакама из Бихаћа управо се говорило о томе да су устанак подигли непознати људи, који су се представљали као занатлије и као Грци. У бици код Бихаћа било је много људи одјевених на европски начин. Групе побуњеника су се, заиста, биле појавиле око Приједора и Бањалуке. Ситуација је постала озбиљна те се 24. јуна 1858. (ст. кал.) Кјани-паша са митрополитом Дионисијем упутио у Крајину да би подузео оштре мјере против устанка.⁹¹

Тек што је Јонин упутио свој извјештај о посјети А. Брлића, посредством курира аустријског конзулата добио је нове вијести о устанку у Бос. крајини. Он му је јавио да су устаници сјеверно од Бихаћа имали три значајнија сукоба са муслиманима. »Сва земља сјеверно од Бихаћа и Приједора устала је на оружје«, пише Јонин. Он је имао информацију да је у цијелој Босни муслиманима било дозвољено ношење оружја. Житељима села Сјеница код Травника било је наређено да збију редове и крену у Крајину. Чак су се у Травнику били појавили немири. Сматрало се да је у опасности и Бањалука. Све се то дешавало док је у Босни било само два батаљона низама и два ексадрона коњице.⁹²

Детаљнија обавјештења о сукобима устаника Јонин је прикупио и посланику Бутењеву саопштио наредних дана. Једна од битака одиграла се у једном селу близу Новог на које су напали устаници. Други сукоб је био око Мајдана, који су устаници намјеравали заузети. Међутим, били су одбијени и уз велике губитке повукли се, наводно, према граници с намјером да пређу на аустријску територију. Ту су, умјесто слободног пролаза, били дочекани ватром тако да су се морали вратити назад. Посљедња вијест као да је послужила Јонину за лични став према плану граничара наводећи да је и требало очекивати обману с аустријске стране, јер се устаници неће жалити на отварање ватре са границе тим прије што званични кругови и нису ништа обећали за устанак. Поступак као што је тај, по убјеђењу секретара конзулата може сада да послужи као значајан аргуменат Аустријанцима за објашњења својих ставова турским властима у Босни. По његовом мишљењу, наведени догађај служиће зближавању Аустрије и Турске.⁹³

Почетком јула Јонин је располагао подацима да је до сукоба дошло на више мјеста у Крајини. У сукобу код Бањалуке устаници су били поражени због недостатка оружја. Били су наоружани само гвозденим вилама. По Сарајеву су кружиле вијести

⁹¹ Исто, 1. 161—162; АВПР, ГА У—А2, 1858, А. 717, л. 224.

⁹² АВПР, ПК, 1858, А. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 1 јуна 1858, л. 165.

⁹³ Исто, 1. 167.

да је католичка школа близу Бањалуке била срушена, а двојица свештеника убијени. Такви сукоби су забиљежени и око Костајнице и Крупе.⁹⁴

Устанак је почетком јула 1858. обухватао неколико нахија: Крупа, Нови, Костајница, Стари и Нови Мајдан, Дубица, Приједор и Козарац. До руског конзулата је доспјела информација да је било око 20.000 устаника. У исто вријеме постојала је процјена да у бихаћком округу устанак јењава.⁹⁵

Већи сукоби у предјелу Новог и Ивањске регистровани су у новинама посредством »Аграмер Зеитунга«. У једној вијести се говорило да је 2. јула 1858. у том крају дошло до сукоба између устаника и муслиманских снага. Сукоб је наводно трајао два дана без прекида. Након једнодневнoг прекида на устанике је извршен напад послје чега су они били присиљени да се повуку према граници, гдје су »нашли уточиште«.⁹⁶

Читаоци »Санктпетербургские ведомости« детаљније су обавијештени о бици код Дољана 4. јула на основу писања »Норда«. И оваје је подвучено да се радило о веома великом сукобу. Лист (претјерано) наводи податке да је Ахмет-бег Куленовић имао двије хиљаде коњаника. Наводило се да је заједно са њим у борби било убијено 267 његових присталица. Исход битке такођер није реално приказан. Наводи се, наиме да су устаници оваје одијели побједу и протјерали нападаче према Приједору и Новом. Наводно су нападачи изгубили много коња.⁹⁷ Сукоби устаника регистровани су и на десној обали Саве. У Аустрији се чула топовска палба на разним мјестима. По томе се закључивало да је у акцију ступила османска регуларна армија.⁹⁸ О увођењу регуларне армије у борбе против устаника говорио је и дописник »Neur Pr. Zeitung«. Он је тврдио да се то десило након сукоба код Ивањске, а да је до тада цијела ствар око угушења устанка била препуштена »башибозуцима који су стајали на услузи беговима«.⁹⁹

Занимљива су нека Јонинова запажања о устанку у Крајини. Прије свега и он је примијетио да у гушењу устанка у почетку није учествовао низам. Цијела ствар смиривања била је препуштена домаћим муслиманима. Очито је да су османске власти и овдје примјењивале метод опробан у Херцеговини. У сукобе између

⁹⁴ Исто, I, 168.

⁹⁵ Исто; Усп. АВПР, ГА У—А2, 1858, л. 526, А. П. Бутенев — А. М. Горчакову, Бујукдере, 22 јуна 1858 (3 август 1858), л. 68—69.

⁹⁶ Санкт—Петербургские ведомости, № 150, 11 јуна 1858, стр. 875. Оваје се највјероватније ради о познатој бици код села Дољани. (В. Поповић, Аграрно питање у Босни . . . , 233—234).

⁹⁷ Санкт—Петербургские ведомости, № 162, 26 јуна 1858, стр. 945.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Санкт—Петербургские ведомости, № 159, 22 јуна 1858, стр. 927.

кметова и феудалаца увлачили су цјелокупно муслиманско становништво. То су постизали изазивањем и сталним подвлачењем вјерске мржње. Користећи се тиме, они су главне снаге чували за одлучујуће ударе. Није чудно што су се устаници у Крајини жалили и самом Кјани-паши да се против њих води »крсташки рат«.¹⁰⁰ Исто тако не чуди оцјена да је наоружавање домаћих муслимана и испољавање вјерског фанатизма био један од значајних повода за устанак. Кјани-паша је био дозволио муслиманима да носе оружје, па је то посебно након пораза на Грахову користио један број фанатика да свој бијес истражи над хришћанима и у крајевима који нису били обухваћени устанком. У јулу 1858. у Травнику је избила права паника тако да је и трговина била престала током неколико дана. У католичкој цркви била је престала црквена служба, а хришћани су се морали скривати плашећи се за сопствени живот. Кружиле су гласине о убиствима хришћана на разним мјестима. Власти и домаћи муслимани највише су за устанак оптуживали свештенике.¹⁰¹ И та чињеница је ишла у прилог томе да се чинило све да се изазове вјерска мржња која би требала да послужи као фактор окупљања муслимана против хришћана. Средином јула Јонин је запазио да устаници немају успјеха у борбама и да се устанак ближи крају. Он је располагао податком да је прошла цијела седмица без битака и да »многи хришћани у околини Бихаћа журе да изјаве покорност.«¹⁰² У исто вријеме евидентирано је бјежање великог броја хришћана у Аустрију. У посљедње вријеме, према овом извјештају, у Аустрију је пребјегло око 3.000 хришћана. Имајући претходно изнесене информације, Јонин је закључио да, и ако устанак буде умирен, те три хиљаде хришћана ће послужити као оружје у Аустрији »да би опет у Крајини изазвали устанак чим овај буде умирен«.¹⁰³

Јонин је о устанку разговарао са аустријским конзулом. Очито, он је претходне информације и добио од њега. Аустријски колега му је рекао »да није још видио таквог паше-фанатика«, имајући у виду искључив став Кјани-паше према устанку сељака. Валија је тврдио да су хришћани устали искључиво против мухамеданства и искључиво могућност пропуста власти на терену. Пуквнику Вагнеру, који је као изасланик хрватског бана био упу-

¹⁰⁰ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, л. 167.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 15 јула 1858, л. 178—179.

¹⁰³ Исто, л. 179; Тешко би било повјеровати у истинитост податка који је Јонин изнио у свом извјештају од 26. јула 1858., према којем је у Аустрију било пребјегло 38.000 хришћана не рачунајући жене и дјецу (АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 26 јула 1858, л. 188).

ћен у Бихаћ, Кјани-паша је, наводно, изјавио да је »одлучио немилосрдно гонити рају«. ¹⁰⁴

Податке да је у Аустрију пребјегло око 3.000 хришћана потврђивале су и турске власти. Наводно су у почетку граничне аустријске страже отварале ватру на избјеглице, »али су два дана касније 3000 (људи) ставиле под своју заштиту«. Исти извори су негирали да су муслимани западили католичку школу и цркву у Ивањској. Кривицу за то бацали су на православне хришћане. Јонин то категорично одбија и наводи да су се »католици села Ивањска прикључили православцима који су се побунили у Крајини.« ¹⁰⁵

У извјештају од 22. јула 1858. Јонин је писао да, без обзира на предузете мјере, устанак у Крајини није још угушен мада превагу у односу снага држе муслимани. Устаници су били концентрисани на обади Уне код Новог. Огромна маса људи прелазила је на другу страну. 12. (24) јула нападнуто је село Читлак код Новог када је разрушена црква и више хришћана убијено. ¹⁰⁶

Сукоби са устаницима су настављени током јула мјесеца. Дописник »Аграмер Зеитунг« је јављао да је 17. јула дошло до сукоба између Бербира (Градишке) и Ровиња. Напад су извршили градишки и ровињски муслимани подржани једним табором пјешадије и са 140 коњаника. Битка је завршена побједом устаника. Турска коњица је била пала у клопку и готово сви војници су изгинули. Дописник јачину устанка пореди са херцеговачким покретом и, између осталог наводи: »Ако се у Херцеговини драма завршила, у Босни она тек почиње«. ¹⁰⁷ Иако изражава подршку устанку дописник оцјењује да ће он бити угушен ако се умијеша регуларна војска. Занимљива је оцјена коју даје исти кореспондент. Он недостатке устанка види у томе што устаници немају искусне вође и што немају стратешки циљ ослобођења. По његовом увјерењу, борба устаника искључиво против беговата нема перспективу. Управо то олакшава операције армије. ¹⁰⁸

Нешто конкретније оцјене повода устанка у Босанској крајини налазимо тек у извјештају Јонина од 29. јула 1858. Он пише да главни повод за овај покрет лежи у безразложном наоружавању муслимана. Кјани-паша је био наредио да се наоружа 2.000 муслимана и да иду у Херцеговину, али под тим изговором »отворени арсенали и оружје које је раније Омер-паша одузео од раје било је раздато муслиманима«. ¹⁰⁹

¹⁰⁴ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 15 јула 1858, л. 179.

¹⁰⁵ Исто, л. 180.

¹⁰⁶ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 22 јула 1858, л. 183.

¹⁰⁷ Санкт—Петербургские ведомости, № 163, 27 јула 1858, стр. 949—950.

¹⁰⁸ Исто, стр. 950.

¹⁰⁹ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 29 јула 1858, л. 192.

На вијести о избијању устанка у Босанској крајини реаговао је и руски посланик у Цариграду А. П. Бутењев. Мада се није сложио са Јониновом оцјеном устанка у извјештају од 15. јула, сматрајући да се стиче утисак како Јонин не жели умирење устанка,¹¹⁰ ипак је редовно извјештавао А. М. Горчакова о свему што се односило на догађаје у Бос. крајини. У извјештају од 22. јула (3. августа) Бутењев је писао да не располаже конкретнијим подацима о сукобу муслимана и хришћана на сјеверу Босне. У исто вријеме он обраћа пажњу Горчакова на »улогу савјета аустријских агената у тим догађајима«. Он сматра да су турске власти и беговат у основи криви за избијање устанка и да »нема довољно доказа за тврђу да аустријски агенти добијају поуке од бечког кабинета«. Управо је то бринуло Бутењева. Зато је Горчакову препоручивао да обрати пажњу на Јонинов извјештај о Брићевој посјети Сарајеву и биљешку коју је оставио Јово Ковић о боравку сељачке депутације у Бечу.¹¹¹ Очито и њега је почело занимати о каквој се то групи славјанофила ради која настоји да створи услове за устанак на немирном простору и да га искористи на рачун Турске и Аустрије.

Питањем устанка и посљедица по становништво у Босанској крајини бавио се једно вријеме и руски генерални конзулат у Београду. Њему је крајем јула 1858. била предата молба босанских емиграната у Аустрији за руског цара. У молби се тражила заштита и помоћ за избјеглице. Они су се жалили на незавидан положај у односу и на Турску и на Аустрију. Овдје се претјерано тврди да је у Аустрију прешло 20.000 породица.¹¹² М. Милошевић је поводом ове жалбе ступио у контакт са српском владом, а директора Азијског департамента извијестио да је стање босанских избјеглица заиста незавидно, тим прије што је пропаганда са аустријске стране утицала на устанак. Али чим је устанак почео, аустријске власти су почеле строго контролисати продају барута и оружја. Његова је процјена била да је циљ аустријске владе био да босанске хришћане само компромитује пред Европом, »а можда се тајна мисао аустријског кабинета састојала и у томе да искористивши немир, Босну заузме оружаном интервенцијом«.¹¹³

Милошевић је даље сматрао да су босански православни хришћани у Аустрији постали погодна мета католичке пропаганде и да су избјеглице изложене духовној депресији. Зато је Ковалевском предлагао да руска влада треба да одобри новчану помоћ овим избјеглицама. У образложењу он додаје примјере њемачке

¹¹⁰ Види забиљешку на извјештају А. С. Јонина од 15. VII 1858, (АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Јонин — А. П. Бутеневу, Сараево, 15 јула 1858, 177—180).

¹¹¹ АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 526, А. П. Бутенев — А. М. Горчакову, Буюкдере, 22 јула (3 августа) 1858, л. 68.

¹¹² АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 800, л. 241.

¹¹³ АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 241, л. 9.

солидарности приликом пожара у Хамбургу и експлозије барута у Мајнцу, када су помоћ слали људи из Енглеске и Француске.¹¹⁴

Чини се да је А. П. Бутењев био у праву када је примијетио да А. С. Јонин потајно није желио да устанак у Босанској крајини пропадне. Да ли из необавјештености или, пак, из личног оптимизма Јонин је и око двије седмице послје ликвидације устанка писао да су у Аустрију прешли само хришћани Новог, Костајнице и Дубице, а да је планински дио Крајине још одолијевао нападима. Рачунао је да око Приједора и Козарца постоје јаке устаничке снаге. Имао је информацију да су се неки хришћани из Аустрије почели враћати и прикључивати овим групама, док су други организовали мале одреде и оперисали око Костајнице нападајући на муслиманска села, отимајући стоку и прегонећи је у Аустрију.¹¹⁵

Устанак сељака у Бос. крајини и његов пораз значио је не само масовно исељавање, физичко уништавање људских живота¹¹⁶ већ и специфичан вид заробљавања жена које нису успјеле отићи из ових крајева. По свом повратку из Херцеговине конзул Шчулепников је тражио од Бутењева да се испита под којим условима је дошло до тога да је велики број жена из Крајине било по муслиманским кућама у статусу слугу. Њега је, додуше, највише интересовало да ли су гласине о њиховом преласку на ислам истините.¹¹⁷

У материјалном погледу устанак је значио уништење не само љетине већ и пустошење свих материјалних добара, почев од уништења сточног фонда, паљевина читавих села, уништавање залиха житарица итд.

У молби која је предата на име Александра II од 3. августа 1858. године, између осталог, стоји да је у процесу угушивања устанка спаљено укупно 180 села, међу којима и: Гленица, Аво, Градина, Збориште, Гресовац, Цреваревац, Череч, Црквина, Стабанац, Задач, Завница, Бојна, Високи Задач, Бучевци, Липа, Новобрдо, Новосело, Добросело, Зучка, Ивањска, Добриња, Баштра, Бушевић, Подвидач, Липник, Кршине итд.¹¹⁸ Руководећи се тиме да су становници Босне и Херцеговине у посљедњим устанцима пострадали и да су то извјештаји конзула из Мостара и Сарајева потврдили, као и захваљујући чињеници да се Ристо Јеић лично појавио са молбом, руска влада је одобрила помоћ од 10.000 рубаља пострадалим становницима ових покрајина.¹¹⁹

¹¹⁴ Исто, I, 10.

¹¹⁵ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Јонин — А. П. Бутеневу, Сараево, 29 јула 1858, л. 192.

¹¹⁶ Јонин је дошао до податка да је за вријеме устанка у Босанској крајини животе изгубило више од 1.000 људи. (АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Јонин — А. П. Бутеневу, Сараево, 31 августа 1858, л. 219.)

¹¹⁷ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сараево, 19 августа 1858, л. 208—209.

¹¹⁸ АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 800, У Босни, 3 августа 1858, л. 237.

¹¹⁹ АВПР, ГА, 1—1, 1858, А. М. Горчаков — царю, Царское село, 1 октјбра 1858, л. 140.

У вријеме када је у Босанској крајини сељаштво кренуло да оружаном путем сруши власт беговата, депутати посавских сељака су били у Сарајеву, гдје су новом валији Кјани-паши предали препоруку кнеза Калимахе. Управо овдје се очекивао расплет око признавања њиховог дјеловања, тим прије што је комесар Азиз-паша још у Тузли посавску депутацију у Бечу прогласио за нелегалну, обезбиједивши у исто вријеме потписе уговора кметова и земљопосједника ангажовањем других кметовских представника. Како су кметови били незадовољни овим уговором и почели покрет, а депутати који су тај документ потписали изјавили да су од њих потписи били изнуђени силом, поставило се питање даље акције турских власти, тим прије што у вријеме када се цијела ствар објавила комесар Азиз-паша више није био у Тузли већ у Сарајеву. Он је већ био доставио извјештај Порти да је проблем посавских сељака био на обострано задовољство ријешен. Управо зато су бечки депутати од Кјани-паше очекивали расплет. Кјани-паша је депутацију лијепом примио, признао њихово дјеловање као дјеловање законских представника народа. На то су депутати изразили протест против Азиз-паше који је по њиховој оцјени радио само уз сагласност земљопосједника.¹²⁰

Секретар руског конзулата у Сарајеву А. С. Јонин је примио једног члана сељачке депутације Јову Ковића, који му је признао да је свјестан да »уништити трећину није могуће, зато што је она била установљена на молбу самих сељака«. Он је Јонину изјавио да та обавеза и није тешка за сељака »ако униште злоупотребе и потврде закон — агама плаћати трећи дио само од три житарице (ражи, пшенице и кукуруза)«. ¹²¹ Аге су поступале противно томе већ 8 година. Осим тога, они нису градили куће, пратеће објекте, давали инвентар, животињску снагу итд., што су били обавезни. Ковић је даље тврдио да би земљопосједници требали да исплате својим кметовима неку врсту награде за извршена крчења и мелiorацију запуштених и пошумљених парцела. Посебно питање које је Ковић истакао било је питање злоупотреба чиновника, ага и заптија. Он је предлагао да се именују нови чиновници. На питање Јонина да ли је тачна оптужба турске владе да сељаци опорављају земљопосједницима — агама власништво над земљом, Ковић је одговорио »... нека натјерају аге да нам плате све раније злоупотребе, тада ће земља сама по себи припасти нама зато што плата коју ми захтијевамо готово превазилази цијену земље.« ¹²²

Наводно је Кјани-паша депутатима Посавине савјетовао да сачекају одговор на своје захтјеве. У том духу они су покушали

¹²⁰ АВГР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 30 јуна 1858, л. 150.

¹²¹ Исто, л. 151.

¹²² Исто, л. 162.

да се обратe народу. То су учинили писменим путем. Међутим, писмо је у околини Тузле било ухваћено и депутати су били оптужени за контакте са немирним становницима Посавине и наводне савјете да је боље дићи се на устанак него пристати на плаћање трећине. Јонин је ово писмо видио и сматрао да у њему ништа не пише за што би депутати требали одговарати.¹²³

Јонин је примијетио да су посавски сељаци били остављени без ваљане информације. Зато су се писмено обратили својим депутатима тражећи њихов савјет, али и наводећи читав низ нових злоупотреба. Ове злоупотребе су се састојале у томе што су турске власти и земљопосједници подузели акцију прикупљања трећине за претходну 1857. годину. Трећина од сељака је наплаћивана на тај начин што су од сељака одвођени волови, коњи и конфискована оруђа за обраду земље. Они који то нису посједовали и нису могли да плате, једноставно су истјеривани са посједа. Прикупљање трећине ометало је убирање љетине, тим прије што се она плаћала од текућег рода, јер претходне године сељаци нису обрадили поља усљед сталних спорова са земљопосједницима и убирачима закупљене десетине. Сељаци су јављали да се слично агама понашају и убирачи десетине. Основни аргумент сељака-кметова против убирања трећине био је да није праведно убирати спорно давање док се спор не ријеша. Они су сматрали да је дуг земљопосједника који су кметови од њих захтијевали далеко већи од овогодишње трећине.¹²⁴

Турске власти које су испитивале узроке сељачких немира рано су регистровале да у овим крајевима свештенство игра улогу окупљача кметова. За вријеме боравка у Посавини Азиз-паша је оптужио зворничког митрополита Агафангела за колаборацију са сељацима и сматрао га за једног од главних заговорника устанка у Посавини. Оптужба је пренесена у Цариград и Агафангел је почетком јула морао да отпутује на Порту да се покуша оправдати. Јонин је био увјерен да Агафангел није подстрекавао устанак. Напротив, према његовом мишљењу, он је учинио све да сељаци умири. Чак је у децембру 1857. морао и сам бјежати из Тузле од тих истих сељака које је убјеђивао да се разиђу кућама. За њега Јонин тврди да је, за разлику од сарајевског митрополита Дионисија, много учинио за напредак школства у којој епархији.¹²⁵

Нови зворнички митрополит који је наслиједио Агафангела био је протурски оријентисан. Непосредно послје свог доласка послао је у Сарајево двојицу бијељинских свештеника оптуживши их да су бунтовници, само зато што су се о Агафангелу позитивно изјашњавали.¹²⁶

¹²³ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сарајево, 15 јула 1858, л. 177.

¹²⁴ Исто, л. 178.

¹²⁵ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сарајево, 30 јуна 1858, л. 163—164.

¹²⁶ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сарајево, 22 јуна 1858, л. 181.

Као и у случају Босанске крајине, и у Посавини је наоружавање муслиманског становништва изазвало немир међу хришћанима.¹²⁷ Према Јониновом запажању, то је био смишљен метод турске власти, која се трудила да под изговором спремања хришћана за устанак наоружа муслимане и припреми их за разрачунавање са хришћанима.

Крајем јула у Сарајево је било доведено више од 30 хришћана који су ухапшени због тога што нису пристали на плаћање трећине. Члан сељачке депутације, Јово Ковић, жалио се Јонину да ће у случају да у Посавини избије устанак депутати бити ухапшени и оптужени за његову појаву.¹²⁸

И наредних мјесеци руски конзулат у Сарајеву обавјештавао се о ситуацији у Посавини посредством посавских депутата који су у Сарајеву очекивали расплет питања да ли им се од стране турских власти признаје да су представници народа или не и у којој су мјери они одговорни за немире у Посавини. За то вријеме они нису могли контактирати са народом нити су за боравак у Сарајеву добијали издржавање. У руски конзулат су долазили редовно и извјештавали га о свему о чему су знали и што их је ко питао. Од конзулата су повремено добијали новац за издржавање.¹²⁹ Јонин је сматрао да се они према конзулату односе са пуно повјерења, а и да још посјећују француског конзула. Они, наводно, последије сваког разговора са Кјани-пашом, аустријским генералним конзулом или другим функционерима долазе да реферишу о чему је било ријечи.¹³⁰

Круг питања о којима Јонин извјештава у вези са Посавином је прилично узак и може се закључити да у љето 1858. године он, осим чланова посавске делегације, није имао друге изворе обавјештавања о стању на терену.

Поред питања о провођењу строгих мјера на убирању трећине, Јонина је веома занимало питање у којој је мјери у цијелу ствар умијешана Аустрија. Крајем јула Јонин је сазнао да су у Посавини сељаци почели да се наоружавају, али и то да су на том терену аустријски агенти постали веома активни наговарајући народ да прелази у Аустрију.¹³¹ Његова је оцјена да је Аустрија, након угушивања устанка у Бос. Крајини, настојала да изазове устанак у Посавини. Својим понашањем је управо њој је на руку ишао Кјани-паша.¹³²

¹²⁷ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 7 јула 1858, л. 189.

¹²⁸ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 29 јула 1858, л. 193.

¹²⁹ Конзул Шчулепников је пред полазак у Херцеговину члановима посавске депутације издао 50 дуката на терет редовних трошкова конзулата у Сарајеву. (АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 608, л. 60).

¹³⁰ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 28 августа 1858, л. 218.

¹³¹ АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 608, л. 59.

¹³² АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 31 августа 1858, л. 217.

Активност на припремама устанка у Посавини убрзана је након угушења устанка у Крајини. Један од његових вођа, свештеник Стеван Аврамовић заједно са Петром Мајсторовићем и Крстом Несторовићем, обратио се 20. августа 1858. године руском цару Александру II за помоћ, и то помоћ у оружју. Они су, наиме, тражили да им цар одобри да преко српске владе узму 2.000 пушака од контингента који је Јефрему Ненадовићу прије 9 година поклатио Никола I. Занимљиво је да је оружје тражено за борбу не против турске власти него против беговата и оних који су правили злоупотребе, односно оних »који свога цара не почитују и његове заповијести — Хатхумајум — не слушају, нити допуштају да се у дјејство приведе«. ¹³³

Први извјештај о избијању устанка у Посавини А. С. Јонин је датирао 6. октобра 1858. године. У овом опширном допису он износи да је устанак избио »раније него што се могао очекивати«. Његов основни узрок он види у купљењу трећине за претходну годину. Мада је Кјани-паша био успио да убиједи хришћане да пристану да тај дуг плате, начин њеног убирања је изазвао хришћане на оружану борбу. Док су сакупљачи по селима примјењујући силу купили заосталу трећину, сељаци су се потајно спремали за борбу. Оружје су, наводно, набављали у Аустрији и дјелимично у Србији. ¹³⁴

Неколико дана прије избијања устанка Јово Ковић је дојавио Јонину да је полиција у селу Црквици код Тузле пронашла магацин оружја и муниције и ухватила 16 побуњеника и тројицу аустријских наредника. Наредници су, наводно, успјели да побјегну, а побуњеници су у ланцима доведени у Сарајево. ¹³⁵

Ускоро након тога стигла је вијест у Сарајево да су се побунили хришћани дуж Саве, да »нападају имања својих посједника, пале их и убијају цијеле породице«. Устаници су затим напали на село Шамац и спалили га. Затим су се упутили на Брчко. Наводно су сви муслимански становници тог града били убијени. Сељаци су чак убијали своје сународнике хришћане »првенствено богате« који нису хтјели да им се придруже. Устаници су се затим упутили на Градачац и спалили га. ¹³⁶

Без обзира што је већ био добио ферман о смјењивању с положаја босанског валије, Кјани-паша је одлучио да крене у Тузлу. У Сарајеву је пред полазак позвао све муслимане да се наоружају и са 1.500 припадника милиције напустио град. То је учинио са пуно помпе и религиозног заноса с циљем да створи ситуацију да се ради о одбрани ислама. Тиме је код хришћанског становништва изазвао страх. Понашао се тако као да иде у свети

¹³³ АВПР, ГА У—А2, 1858, д. 800, л. 244.

¹³⁴ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Јонин — А. П. Бутеневу, Сарајево, 6 октобра 1858, л. 235.

¹³⁵ Исто, 1. 235'.

¹³⁶ Исто, 1. 235'—236.

рат. Путем до Тузле у свим мјестима позивао је муслимане да се придруже, понашајући се »као проповједник религиозног рата«. Низамске јединице Кјани-паша је упутио регуларно без помпезности.¹³⁷

Јонин је процјењивао да је устанак осуђен на брзу пропаст, без обзира што је у њ, према њему познатој цифри, било укључено око 2.000 људи.¹³⁸ Ту своју процјену је заснивао на томе да, иако хришћана има више него њима супростављених муслимана, они морају изгубити битке »усљед равничарског положаја њихове земље, гдје мали одред коњице лако разбија десет пута јачи одред устаника, међу којима нема ни реда ни слоге«. Он је знао да је устанак избио на више мјеста одједном и сматрао га »покретом очајног становништва«.¹³⁹

За избијање овог устанка Јонин је искључиво кривио Аустрију. Он је сматрао да су њени агенти потајно радили на његовој припреми. У исто вријеме кривину је бацио на Кјани-пашу и аустријског генералног конзула у Сарајеву који су наводно заједно радили на утјеривању трећине, тако што је посљедњи потпуно одобравао активност првог.¹⁴⁰

Руски конзулат је већ 5. (17) октобра располагао подацима да су постојале двије основне групације устаника и да су обе стајале под командом свештеника. Једна од њих намјеровала је напасти на Бијељину, али је била одбијена захваљујући тамошњим коњичким одредима војске и милиције. Друга група недалеко од Бијељине, наводно је без борбе прешла Саву. Јонин као да се срдио на поступак овог одреда, па се у извјештају питао: када су се одлучили на борбу зашто су тако брзо напуштали заједнички подухват. Поступак ове групе он је оцијенио као типичан за аустријски утицај и као слабу припремљеност устанка.¹⁴¹

Познато је да је устанак у Посавини био врло брзо угушен. О том догађају Щчулепников је извјестио 14. октобра 1858.¹⁴² Током октобра он је прикупљао податке о устанку и настојао да код својих претпостављених покаже да посавски устанак и није од неког значаја; каквим га настоје представити представници турске власти. »У њему нема ничега политичког — пише конзул — и он има више карактер снажног изражавања незадовољства раје против управитеља ага, којег је аустријска влада хтјела

¹³⁷ Исто, 1. 236—236'.

¹³⁸ Исто, 1. 236'—237; Ови подаци су наведени и у меморандуму руске владе упућеном великим силама 1860. године (В. Поповић, Аграрно питање у Босни . . . , 263).

¹³⁹ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, А. С. Ионин — А. П. Бутеневу, Сараево, 6 октобра 1858, л. 237.

¹⁴⁰ Исто, 1. 237—237'.

¹⁴¹ Исто, 1. 238.

¹⁴² АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Щчулепников — А. П. Бутеневу, Сараево, 14 октобра 1858, л. 240—241.

искористити.¹⁴³ Шчулепников је покушао да цијелу ствар објасни на тај начин што је поновио тада већ познате податке о убирању заостале трећине уз примјену најгрубљих метода од стране бегова. По његовом схватању, у томе су се посебно истицали Хашим-бег из Тузле и Авди-бег из Градачца.¹⁴⁴ За отворени иступ сељака он оптужује и протопопа из Орашја Стефана, (Аврамовића)¹⁴⁵ који је, наводно, у више наврата бјежао у Аустрију и којег је аустријска влада употребила »као оружје за побуну« па је са оружјем био послат у градачачки крај. Мада је Стефан успио придобити за устанак свега 20—30 сељака, то је изазвало реаговање муслимана који су почели примјењивати силу, порушивши у градачачком крају 200 кућа у Обудовцу и убивши 500—600 хришћана у разним крајевима. Наводно је из тог разлога 2.000 људи пребјегло у Аустрију. У свом настојању да миноризира овај сељачки покрет, Шчулепников је за сва та звјерства оптужио само двојицу наведених бегова — Хашим-бега и Авди-бега, који су тобоже сами попалили своје куће и за то оптужили хришћане.¹⁴⁶ Према руском конзулу, Кјани-паша је дошао у Посавину када је цијела ствар око угушења устанка била свршена. Муслимани које је он успут био мобилисао у милицију наводно су се почели бунити против Кјани-паше, те се овај морао повући у Сарајево. Шчулепников је јављао да је у устанку учествовало искључиво становништво православне вјероисповијести. Он не само да не спомиње незадовољство доњих муслиманских слојева и њихово солидарисање са устаницима већ пише да су католици остали мирни захваљујући савјетима аустријског представника у Тузли.¹⁴⁷ Умијешаност Аустрије у овај устанак Шчулепников је тумачио и тиме што је у денунцирање о припремама устанка учествовао директор српске школе у Сарајеву Симо Самоуковић. Спрегу између аустријских и турских власти конзул је видио у чињеници да турске власти нису предузимале никакве кораке против Самоуковића, чије је писмо из Аустрије у којем се говорило о припремама устанка било ухваћено.

Познато је да је једна од посљедица устанка у Посавини било хапшење великог броја хришћана. Шчулепников је писао да је у октобру у Сарајеву било доведено 49 лица, а да се далеко више налазило у затвору у Тузли.¹⁴⁸ Тај се број касније знатно пове-

¹⁴³ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, 21 октобра 1858, л. 243.

¹⁴⁴ Исто, л. 244.

¹⁴⁵ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, 11/23 новембра 1858, л. 253, О. С. Аврамовићу детаљније види: В. Поповић, Аграрно питање у Босни..., 260, 265.

¹⁴⁶ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, 21 октобра 1858, л. 244; Усп. В. Поповић, Аграрно питање у Босни..., 255—263.

¹⁴⁷ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, 21 октобра 1858, л. 244.

¹⁴⁸ Исто.

ћао. У другој половини новембра Шчулепников је извјештавао да је за Кјани-пашом у Сарајево било доведено много људи »тобоже нарушилаца спокојства«. Он наводи да је око 230 људи православне вјероисповјести тада било у сарајевском затвору. Међу њима је било 7 православних свештеника. Услови смјештаја у затвору били су врло лоши те су многи затвореници били обоље-ли, а 3—4 човјека умрла.¹⁴⁹

Тих дана су по Сарајеву почеле кружити вијести да Кјани-паша намјерава да 50 људи пошаље у Цариград сматрајући их виновницима избијања устанка. О томе је конзул разговарао и са митрополитом Дионизијем, који му је изјавио да он није у току рјешавања питања затвореника, јер паша њега није звао на судски процес нити је дозвољавао да се митрополит мијеша у то питање, без обзира што су међу затвореницима били и свештеници. Шчулепников је након тога обавио разговор и са Кјани-пашом, који му је изјавио да у Цариград шаље 20 људи који су осуђени у складу са наређењем Порте да сви осуђеници на вишегодишњу робију буду предати у Цариград јер су затвори у Сарајеву тјесни. Ти људи су упућени у Цариград по хитном поступку 23. новембра 1858, тако да Шчулепников није успио с њима ступити у везу.¹⁵⁰ Међу оним који су били ухапшени послје устанка нашао се и бијељински трговац Маринковић, утицајна личност у цијелом крају. Подробнија обавјештења о ухапшеним Шчулепников је дао у извјештају од 20. I (1. II) 1859. Он пише да су се међу њима наша-ла 3 свештеника, два трговца, од којих је један био Маринковић, и два богата сељака из Посавине. Наводно је тузлански кајмакам Нурудин-паша ове људе ухапсио на пријевару. Прво их је позвао к себи и наредио да путују у Сарајево ради обавјештења о садржају фермана. Они су путовали без пратње и одсјели у једном сарајевском хану, а следећег дана јавили се Кјани-паши, који их је само на основу мазбате кајмакама ухапсио не проводећи никакав судски процес.¹⁵¹

Депутација сељака која је цијело љето и јесен провела у Сарајеву у очекивању рјешавања молбе предате Калимахи, након угушења устанка била је отпремљена кућама, након што их је Кјани-паша примио и након што је писмено извјестио о томе тузланског кајмакама. Тако су они 9. (21) новембра 1858. у пратњи заптија били упућени у Посавину.¹⁵²

¹⁴⁹ АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, II/23 новембра 1858, л. 253.

¹⁵⁰ Исто, I, 254.

¹⁵¹ АВПР, ПК, 1859, д. 2323, Е. Р. Шчулепников — А. Б. Лобанову — Ростовском, Сарајево, 20 јануаря (I фебруала) 1859, л. 3.

¹⁵² АВПР, ПК, 1858, д. 2322, Е. Р. Шчулепников — А. П. Бутеневу, Сарајево, II/23 новембра 1858, л. 252.

X

Према извјештајима руског конзулата у Сарајеву, стање у Посавини се није промијенило ни почетком 1859. године. И даље су турске власти водиле кампању против ухапшених хришћана. Управо тада почеле су кружити вијести о отправању у Цариград другог контингента затвореника из Посавине. Међу њима је био завладао страх од тога те су искористили везу са руским конзулатом да се писмено обрате молбом у којој су молили конзула да интервенише против њиховог депортовања, наводећи да су им породице остале незбринуте и у пуном сиромаштву.¹⁵³

Изгледа да је руски конзулат у Сарајеву био необавјештен о томе да је у немирима у Посавини постојала солидарност хришћанских и муслиманских сељака. Он ту сарадњу нигдје не помиње. Тек након угушења буне, Шчулепников је писао Лобанову-Ростовском да од прије извјесног времена постоји силно незадовољство управом Кјани-паше и да »ускоро у цијелој Босни може доћи до устанка не само хришћана већ и муслимана, који, такођер, почињу снажно изражавати своје незадовољство против њега.«¹⁵⁴

Социјално-економски, политички и културни положај сељаштва у Босни није се промијенио ни доношењем Саферске наредбе 1859. године. Руски конзулат у Сарајеву и Београду извјештавали су о незавидном положају сељака-кметова, који су се често на адресе оних и других конзулата обраћали с молбама, конзулатима, али и самом руском цару.¹⁵⁵ Неријетко су ове молбе стизале од босанских емиграната у Србији или у Аустрији.¹⁵⁶

Социјално-економски притисак и глад који су завладали у Босни током неколико година заредом изазвали су немир не само хришћанског становништва већ и нижих слојева муслиманске популације. Руски конзули су рано запазили таква реаговања, мада нису увијек обраћали пажњу на њих. Реквизиције којима је Омер-паша Латас оптеретио свој подухват против херцеговачких устаника 1861. године изазвале су реаговање муслиманског становништва. Шчулепников је ту реакцију тумачио као искључиво настојање муслимана да хришћани не добију права као и они.¹⁵⁷

¹⁵³ АВПР, ПК, 1859, д. 2323, Е. Р. Шчулепников — А. Б. Лобанову — Ростовском, Сараево, 17/24 марта 1859, л. 245.

¹⁵⁴ АВПР, ПК, 1859, д. 2323, Е. Р. Шчулепников — А. Б. Лобанову — Ростовском, Сараево, 20 јануара (1 фебруара) 1859, л. 4.

¹⁵⁵ АВПР, ГА У-А2, д. 244, (Молба руском генералном конзулу М. Милошевићу од 20 јануара 1860), 1, 39. Исто, 1860, д. 1380, (Молба становника околине Тузле конзулу М. Милошевићу од 11. априла 1860), 1, 64—67; Исто, 1861, д. 1381, (Молба тројице босанских депутата конзулу М. Милошевићу), 9. II 1861, 1, 77—78.

¹⁵⁶ АВПР, ГА У-А2, д. 802, л. 142—144.

¹⁵⁷ АВПР, ПК, 1861, д. 2325, Е. Р. Шчулепников — А. Б. Лобанову — Ростовском, Сараево, 1/13 августа 1861, л. 75.

Међутим, такав приступ овој проблематици од стране руског конзула не може се прихватити, тим прије што су нижи социјални слојеви муслиманског становништва дијелили судбину хришћана. Тачно је да они из вјерских побуда нису могли да ступе у отворени оружани сукоб са османском влашћу и султаном као вјерским поглаваром. Али и они су, као и хришћани, увидјели да од обећаних реформи неће бити ништа. Према једном допису домаћег човјека из Сарајева с прољећа 1860. године »СПБ ведомости-ма«, сами муслимани су хатишерифе, хатихумајуне и остале наредбе Порте иронично назвали »халвади-кеат« — папир премазан медом.¹⁵⁸

Први отворени иступ муслиманског сељаштва изазван социјално-економским тешкоћама руски конзулат у Сарајеву регистровао је у новембру 1861. године. Како овај догађај није имао одјека у историографији, ми ћемо се укратко задржати на његовом објашњењу. У извјештају од 31. X (12. XI) 1861. године Е. Р. Шчулепников је јавио А. Б. Лобанову-Ростовском да је у бихаћком санџаку дошао до побуне муслиманског становништва. Њих око 6.000 сакупило се на једно мјесто и изразило жалбу да не могу да плате порез. За узрок томе наводили су неродицу и војне намете. Занимљиво је да нису били наоружани, али су пријетили да ће прећи у Аустрију. Конзул је писао да је вијест о томе веома узбудила валију Осман-пашу¹⁵⁹ У свом сљедећем извјештају од 7. (19) новембра, Шчулепников је дао допунска објашњења о овом покрету. Одмах у почетку извјештаја он пише да у овом покрету »не учествује ни један хришћанин, већ су се подигли само муслимани, који су одбили да плате дажбине«. Разлог за то одбијање конзул је видио у сиромаштву које је у посљедње вријеме постало још евидентније усљед неродице и »великих војних обавеза«. Он је дошао до информације да се 5.000 до 6.000 муслимана сакупило на аустријској граници између Бихаћа и Островца и на питање локалних власти шта они уствари желе изјавили да немају одакле да плате дажбине нити имају средстава за сопствено издржавање те да иду у друго мјесто тражити средства за живот. Наводно су изјавили да не желе ни на кога да дигну оружје. Овакав поступак муслиманског становништва је узнемирио, по мишљењу конзула с разлогом, Осман-пашу који се плашио да ће се ови људи у случају нужде или наоружати или прећи у Аустрију. Осман-паша се у почетку ограничио на то да се побуњеницима упуту прокламација из Бањалуке, у којој их он позива да се мирно разиђу кућама, јер ће у противном дати повода да против њих употрејеби војну силу.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Санкт-Петербургские ведомости, № 90, Славянские земли, 27 апреля 1860, стр. 452.

¹⁵⁹ АВПР, ПК, 1861, д. 2325, Е. Р. Шчулепников — А. Б. Лобанову — Ростовскому, Сараево, 31 октября (12 ноября) 1861, л. 108—109.

¹⁶⁰ АВПР, ПК, 1861, д. 2325, Е. Р. Шчулепников — А. Б. Лобанову — Ростовскому, Сараево, 7/19 ноября 1861, л. 110.

Конзул је примијетио да је Осман-паша приликом свог одласка из Сарајева настојао да од њега сакрије своју забринутост за догађаје у бихаћком санцаку, тобоже не придајући им важност. Он је, међутим, примијетио да ће валија, без обзира на своју доброту, тешко изаћи на крај са овим покретом, тим прије што је за мирно регулисање ствари био потребан новац, а у томе су, управо централне провинцијске власти највише оскудјевале.¹⁶¹

Побуна крајишких муслимана заинтересовала је Шчулепникова до те мјере да је он настојао да се што детаљније упозна са тим покретом. Зато је прикупио податке и у извјештају од 5. (17) XII 1861. саопштио их посланику у Цариграду. Он је провјерио раније изнесене податке и увјерио се да је неколико хиљада муслимана сакупљених између Бихаћа и Островца стварно тражило ослобађање од плаћања дажбина за претходну годину и да је пријетило одласком у Аустрију. Када су сазнали да Осман-паша иде у Бихаћ, побуњеници су му у сусрет послали четворочлану депутацију. Паша их је примио у Приједору и након што је саслушао њихове жалбе, наредио да у Бихаћ дође по 10 представника из сваке нахије. На том састанку, Осман-паша се наводно увјерио да муслимани одбијају да плате законом предвиђене обавезе, те је наредио да се ухапси 70 људи. Упоредо с тим Осман-паша је настојао да задобије повјерење најсиромашнијих људи. Дјелио им је обућу и одјећу и почео да води истражни поступак. Позвао је све крајишке мудире, чијим радом, очито, није био задовољан. Неке од њих је ухапсио, не искључујући ни чланове медреса. Шчулепников је имао податак да је Осман-паша био незадовољан бихачким кајмакамом, за којег на основу поузданих извора, тврди да је добар човјек са slabим карактером.¹⁶²

Као и у случају побуне хришћана, Шчулепников је иступ крајишких муслимана повезивао са аустријском пропагандом. Он је на основу изјава људи којима је бескрајно вјеровао био сазнао да је овај покрет изазван активношћу аустријских власти које су наводно увјеравале побуњенике да ће их, у случају негативног рјешења њихових захтјева, »одлично примити у Аустрији.«¹⁶³

Нешто другачију верзију па и карактер покрета Шчулепников је дао након што је по повратку Осман-паше добио његово мишљење. Он је средином јануара 1862. писао да је овај покрет обухватио бихаћки и дио бањалучког санцака. За основу је узео процјену Осман-паше како су босански муслимани били незадовољни султаном Абдул-Мецидом и како су сматрали да његовом смрћу на власт долази прави муслимански султан Абдул Азиз, који се према муслиманима неће односити као баур, него ће се трудити

¹⁶¹ Исто, I. 111.

¹⁶² АВПР, ПК, 1861, д. 2325, Е. Р. Шчулепников — А. Б. Лобанову — Ростовском, Сараево, 5/17 децембра 1861, л. 118.

¹⁶³ Исто, I. 119.

да успостави пријашњи поредак, према којем ће муслимани бити ослобођени плаћања вергије, која је на њих проширена тек прије петнаестак година. Наводно су муслимани очекивали да ће их нови султан ослободити свих других обавеза. Паша је сматрао, а Шчулепников му повјеровао, да се наведено схватање ширило у бањалучком и бихаћком санџаку, чији су житељи-муслимани одбили да плаћају вергију и потајно почели да прикупљају оружје за устанак. Тобоже су силом тјерали хришћане да им се придруже. Говорећи о узроцима покрета, конзул ни овога пута није могао да не помене да је један од његових узрока биједа и сиромаштво које је захватило Посавину и Крајину, као и војне обавезе изазване непрекидним војним дејствима у Херцеговини, чија је тежина падала управо на Босну.¹⁶⁴

Тек тада је Шчулепников извјестио да је о покрету муслиманског становништва Осман-паши телеграфски јавио бихаћки кајмакам, а да се овај тог момента упутио у побуњене крајеве. Наводно је још у Травнику написао прокламацију устаницима у којој их је позвао да одмах изјаве покорност. Само у том случају је обећао да ће разматрати њихове жалбе. У противном, пријетио је примјеном војне силе, коју је повео из Сарајева. Није случајно да је уручивање прокламације повјерио сарајевском и травничком муфтији. Изгледа да је Осман-паша рачунао на озбиљан отпор побуњеника чим је из Травника узео 8 топова и повезао са собом у Крајину.¹⁶⁵

Осман-паша је признао конзулу да је у Бихаћу био сазвао велики скуп којем је присуствовало више од 800 муслимана и на којем је требало размотрити питање незадовољства и прочитати прокламацију. Паша је изјавио да је био задовољан радом кајмакама у Бихаћу и да је 25 вођа побуне ухапсио и 23 у оковима послао у Сарајево, а двојицу оставио у бихаћком затвору.

Занимљиво је да је Шчулепников био задовољан акцијом Осман-паше и у потпуности је одобравао његову дјелатност. Посебно је истицао то да је објавио амнестију хришћанима који су учествовали у овом покрету. Наводно су они изјавили да су их аге и бегови силом натјерали да приступе у овај покрет. Тако је свих 18 хришћана Осман-паша ослободио из затвора.¹⁶⁶

Шчулепников није до краја схватио понашање Осман-паше према хришћанима и нижим муслиманским слојевима када је овај обилазио нека села међу којима су: Криви Стурлић, Пећи, Тодорово, Кладуша, Врнограч и Отока. Наиме, он је из сопствене касе муслиманима и хришћанима дијелио одјећу и обућу, оснивао школе, савјетовао како организовати села са мање од 30 кућа и сл. У свему томе конзул није примијетио никакав политички циљ, већ

¹⁶⁴ АВПР, ПК, 1862, д. 2326, Е. Р. Шчулепников — А. Б. Лобанову — Ростовском, Сараево, 2/14 јануара 1862, л. 1—2.

¹⁶⁵ Исто, л. 3.

¹⁶⁶ Исто.

напротив сву ту активност приписивао доброту и благонаклоности паше.¹⁶⁷

Из до сада изложеног могло би се закључити следеће:

1. Руски конзулат у Сарајеву је према својим могућностима пратио збивања у сјеверној и западној Босни. Покрет сељака-кметова у овим крајевима они називају устанком. Његове узроке виде прије свега у економско-социјалном положају кметова и хришћана уопште и у утицају пропаганде са територије Аустрије.

2. За разлику од Херцеговине, у Босни су обавјештења о покрету у Босанској крајини и Посавини ишла каналима које је тешко установити. У сваком случају та обавјештења су далеко сиромашнија него она у Херцеговини и временски касне у односу на догађаје. То се посебно односи на покрет у Босанској крајини. Значајан извор информација за збивања у Посавини били су посавски депутати који су се у вријеме покрета налазили у Сарајеву.

3. Руски конзулати нису схватили нити прихватили понуђену сарадњу са граничарима око дизања устанка у Босни. Иницијативе које су дошле у Београд и Сарајево сматране су својеврсном шпијунском игром Аустрије.

4. О плановима устанка се мало писало, уз обавезно подвлачење да се ради о покрету против беговата и искључивао неки виши циљ који би водио коначном ослобођењу од османске власти. С друге стране, све акције које су предузимале османске власти тумачене су готово искључиво као напад фанатизованих муслимана на хришћанство, али у исто вријеме и на основне људске слободе хришћана.

5. Веома мало података руски извори нуде о вођама покрета у Босанској крајини и Посавини. За вријеме трајања ових покрета готово да се не спомиње ни једно име које би фигурирало као доминантно у покрету. Тек након угушења покрета у Босанској крајини, више пажње је посвећено једном од вођа овог покрета Ристи Јеићу. Активност Јеића превазилази оквире овог покрета.¹⁶⁸

Dr Ibrahim Tepić

**PEASANT MOVEMENT IN THE REGION
OF BOSANSKA POSAVINA IN 1858**

S u m m a r y

On the basis of materials from Soviet archives, first of all Archives of Foreign Policy of Russia in Moscow, as well as of the data from the Russian daily and periodical press, the author analyzed the peasant movements in the

¹⁶⁷ Исто, 1. 4.

¹⁶⁸ Активност Р. Јеића на основу руске грађе: Ибрахим Тепић, Прилог за биографију Ристе Јеића, Годшњак ДИ БиХ, XXXVI, Сарајево, 1985. 119—139.

regions of Bosanska Krajina and Posavina, which took place in the course of the year 1858. He has taken into consideration the fundamental socio-economic conditions and the genesis of the movements, including also the time after their suppression by the Ottoman authorities. The main reporters which supplied the Russian government with the information about these movements were the consulates in Sarajevo and in Belgrade, whereas the Russian public opinion on these events was formed on the basis of correspondences of Russian reporters and especially press communications borrowed from the Austrian, German and Slav press. In these sources the peasant movements are called insurrections and their causes are seen in socio-economic and political situation of serfs and Christians in general and in the influence of the propaganda from the Austrian territory. One of the most important sources of information of the Russian consulate in Sarajevo were the members of the delegation of the region of Posavina in Vienna and Andrija T. Brlić who came secretly to Sarajevo and set forth in the Russian consulate a concrete program of cooperation with the inhabitants of the border area, convinced that the Russian consulate was also involved in the movement. However, the secretary A. S. Yonin, as well as the Russian consulate in Belgrade, did not trust the veracity of Brlić's assertions and estimated that it is a question of the game of Austrian espionage. The Russian consular reports and those of the press, concerning the conflicts themselves complete one another, though the newspaper reports sometimes exaggerate in presenting the number of victims. The movement itself would not be as destructive as were the interventions of Ottoman military and other forces aiming at its suppression. After the movement had been crushed in the region of Bosanska krajina, a complaint addressed to the Russian emperor Alexander II communicated that 180 villages had been burnt down, the livestock fund and the supplies of cereals annihilated. A. S. Yonin was informed that only in the region of Bosanska krajina a thousand people lost their lives in the course of this movement.

The movement of the peasants in the Save region in north-east Bosnia had in essence a social-economic background in the first place and only then a political one. Though it had not been synchronized with the movement of the peasant of Krajina, its participants (Orthodox and Roman Catholic Christians) directed the edge of their manifestations for the most part to the abolition of feudal obligations and to the destruction of the institution of beys. Led in a flat country and with comparatively small forces (about 2000 insurgents), this rebellion, too, ended with violent suppression, mass arrestments and repressive measures taken by the authorities.

Russian materials confirm the thesis of the existence of determined connections and plans of cooperation between the peasant movements in East Herzegovina and those in Bosnia. However, the military linking of these two movements did not take place.

The movements in the regions of Bosanska krajina and Posavina did not change essentially the socio-economic and political situation of peasantry. However, the demands of peasants from riotous regions exerted an essential influence upon the Porte to re-examine more seriously the relation between the *citluk sahibis* (proprietors of large estates) and *cifcis* (peasants living and working in such domains) in Bosnia and Herzegovina and to convoke in Constantinople, the well-known conference of those interested in the agrarian reform the result of which, though a very modest one, was the Safer Order.

The straining of class relations in Bosnia was essentially influenced by the famine in 1860, which exerted an indirect influence also on the passivity of Bosnian peasants towards the insurrection in Herzegovina in the course of 1861 and 1862. Socioeconomic pressure exerted on the peasantry, influenced also the movement of Moslem peasants which broke out at the end of 1861 in the region of Bosanska krajina. The Ottoman authorities dealt very harshly with this movement, too, in the same way as they had done with the movement of Christian peasants three years ago.